

T. C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Türk Dünyası Edebiyatı Anabilim Dalı

İSMAİL GASPIRALI'NIN ESERLERİNDE KADIN
TİPOLOJİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yasemin KOÇ

Danışman: Doç. Dr. Muvaffak Duranlı

İZMİR-2015

Yrd. Doç. Dr. Seluk TÜRKYILMAZ

Prof. Dr. Ali İrol

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü M¼d¼rl¼ę¼'ne sunduğum **“İsmail Gaspıralı'nın Eserlerinde Kadın Tipolojisi”** adlı y¼ksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel ahl¼k ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda g¼sterdięimi onurumla doğrularım.

Yasemin KOÇ

T.C.EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

ÖĞRENCİNİN

Adı Soyadı : Yasemin KOÇ
Numarası : 92130000543
Anabilim Dalı : TDAE- Türk Dünyası Edebiyatı Anabilim Dalı
Tez Başlığı (Türkçe) : İsmail Gaspıralı'nın Eserlerinde Kadın Tipolojisi
Tez Başlığı (İngilizce) : The Woman Typology of İsmail Gaspıralı's Works
Tez Savunma Tarihi : 06 Mayıs 2015
Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık:

JÜRI ÜYELERİ

Jüri Başkanı

Unvan, Adı, Soyadı : Doç. Dr. Muvaffak DURANLI.....
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. Ali EROL.....
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Yrd. Doç. Dr. Selçuk TÜRKYILMAZ.....
Karar : ☒ Başarılı ☐ Başarısız ☐ Düzeltme
İmza :

TEZ HAKKINDA JÜRİNİN GENEL GÖRÜŞÜ

(Jüri Başkanı Tarafından Doldurulacaktır)

Tez savunması sonucunda öğrenci tarafından hazırlanan çalışma:

Oybirliğiyle ☒

Oy çokluğuyla ☐

Başarılıdır

Düzeltilmelidir

Başarısızdır

.....

.....

.....

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
bkz.	: bakınız
C.	: cilt
ev.	: Çeviren
Der.	: derleyen
haz.	: hazırlayan
KTB	: Kültür ve Turizm Bakanlığı
N.	: numara
S.	: sayı
s.	: sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Türksoy	: Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı
Yay.	: Yayınları

İSMAİL GASPIRALI'NIN ESERLERİNDE KADIN TİPOLOJİSİ

İÇİNDEKİLER.....	I-II
ÖN SÖZ.....	III-VII
GİRİŞ.....	1-8

KIRIM TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ	1
---	----------

1. Osmanlı Dönemi'nde Kırım	1
2. Rus İstilas ve Sonrasında Kırım.....	4

I. BÖLÜM

İSMAİL GASPIRALI'NIN HAYATI VE FAALİYETLERİ.....	9
---	----------

1.HAYATI.....	10
2.İDEOLOJİSİ BAĞLAMINDA FAALİYETLERİ.....	14
2.1. Tercüman Gazetesi ve Basın Faaliyetleri.....	14
2.2. Yeni Bir Eğitim Sistemi: Usul-i Cedid	20
2.3. Politik Faaliyetleri	24
2.4. Kişisel Yaşamında Kadınlar ve Alem-i Nisvan Dergisi.....	28

II. BÖLÜM

İSMAİL GASPIRALI'NIN ESERLERİNDE KADIN TİPLERİNİN VE MESELELERİNİN İNCELENMESİ.....	35
--	-----------

1. HİKÂYE VE ROMANLARIN ÖZETİ	35
--	-----------

1.1. Frengistan Mektupları	36
1.2. Darürrahat Müslümanları	39
1.3. Sudan Mektupları	42
1.4. Kadınlar Ülkesi	43
1.5. Arslan Kız	46
1.6. Gündoğdu	49
1.7. Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan.....	51
1.8. İvan ve Süleyman	52
 2. HİKÂYE VE ROMANLARINDAKİ KADIN TİPLERİNİN VE	
MESELELERİNİN İNCELENMESİ.....	54
2.1. Batıya Uzanan Yolda İki Önemli Durak: Jozefin ve Margarita.....	55
2.2. Ütopyanın Vücut Bulduğu Kadın: Feride Banu	65
2.3. Margarita ile Yeniden Karşılaşma: Sudan Mektupları.....	74
2.4. Realiteyi Tersten Okumak: Distopyanın Adresi Kadınlar Ülkesi	77
2.5. Yoldaş Kadının Zaferi: Arslan Kız	81
2.6. Arka Plandaki Kahramanlar: Anneler	86
 3. HİKÂYE VE ROMANLARI DIŞINDAKİ METİNLERDE KADIN	
TEMASI	93
 SONUÇ	102
KAYNAKLAR.....	108
ÖZET	114
ABSTRACT	115

ÖN SÖZ

"Bir virgül için ölünen bir dünya düşünüyorum."

Emil Cioran

Toplumlarını yahut evrensel düzeye erişerek tüm insanlık tarihini etkileyen isimler üzerinde araştırma yapmak, ortaya koydukları yapıtları -somut ya da soyut- incelemek, dahası eleştirmek araştırmacı için zorlu ve kritik bir süreçtir. Var olan bilgiler, yapılan çalışmalar arttıkça ve kapsamaları genişledikçe bu isimlere dair yeni ve değerli bir çalışma ortaya koyabilmek belki de en önemli başarıdır.

İsmail Gaspıralı adının, bireysel yaşamından ideolojisine, çalışmalarından yayınlarına kadar, yaşadığı coğrafyadan çok daha uzak sınırlar içerisinde dahi yankı bulduğu âşık. Nitelikleri hayli uzun bir liste oluşturacak bu büyük ve değerli isim üzerine elbette tüm Türk dünyasında sayısız çalışma yapılmış, kitaplar, tezler, makaleler yazılmış, adına bilimsel toplantılar düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra Türk dünyası ülkeleri dışında da fikirleri dikkat çekmiş ve çalışmaları üzerinde incelemeler yapılmıştır.

Gaspıralı'nın fikirlerini, faaliyetlerini ve amaçlarını konu edinen çok değerli çalışmalar ortaya koyulduğunu söylemek mümkündür. Aynı şekilde, bu çalışmalar ışığında, ölümünün üzerinden yüz yıl gibi bir zaman dilimi geçmişken, onun fikirlerinin derinliğinin ne kadar kavranabildiğini ve kıymetli ülküsünün devamlılığının ne kadar sağlanabildiğini sorgulamak da mümkündür. Çoğunlukla, yaşamını adadığı bu ülküyü, onun adlandırmasıyla "Dilde, fikirde, işte birlik!" olarak dile getirip, sık sık tekrar etsek de bu durum, denilebilir ki bir tür tıkanmaya, Gaspıralı ismi üzerinde kısır döngüye girmiş bir konuşmalar ve yazılar yığınının da -ne yazık ki- neden olmaktadır. Bu noktada çalışmamızda mümkün olduğunca geniş bir bakış açısıyla, daha eleştirel ve derin bir analiz yapmayı, bir yandan da kendisinden önceki çalışmaları tekrar etmekten kaçınan bir ifade yolunu kullanmayı hedeflediğimizi söyleyebiliriz.

İsmail Gaspıralı, Kırım Türklüğü için olduğu kadar tüm Türk dünyası için de büyük bir önem taşır. Zira yalnız kendi toplumu için değil tüm Türk ve İslam toplumlarını içine alan fikirleriyle çözüm önerileri sunmuş ve çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaları ve hayatı incelendiğinde basın, eğitim, politika, dil ve edebiyattan tarihe, tarım, ekonomi, yerel yönetimlerden millî bilinç ve kimliğe topyekûn, sosyal hayatın her alanında fikirler ortaya koyduğu görülür. Bu çok yönlü fikir faaliyetleri içerisinde roman ve hikâyeleri kısmen daha geri planda kalmış olmasına rağmen, onun sosyal hayata dair öne sürdüğü düşüncelerinin roman ve hikâyelerinde de açıkça yer bulduğu inkâr edilemez. Bu nedenle sanıyoruz ki Gaspıralı'nın edebî eserlerinin içeriği üzerinde durmak ve onun fikirlerini daha iyi kavrama yolunda bu eserlerden daha fazla faydalanmak doğru bir adım olacaktır.

Rusya topraklarında yaşayan Türkler için önemli değişimleri getirecek ilklerin mimarı olan, modernleşme ve medeniyeti yükseltme yolunda özellikle eğitim ve basın alanında çok büyük çabalar sarf eden Gaspıralı, bu modernleşme ve gelişme faaliyetleri içerisinde kadınların sosyal hayatta yer alma biçimlerine, sahip olmaları gereken haklara ve yaşadıkları sorunlara sıkça değinmiştir. Elbette bu ifadeler yalnızca düşünce olarak kalmamış, bunları hayata geçirmek için büyük emek de vermiştir. Bu süreçte kimi zaman hayal kırıklığına uğramışsa da azmini kaybetmeyerek uzun vadede çabalarının karşılığını alabilmiştir. Yaşadığı dönemde ve coğrafyada tutucu, bağnaz ve gerici zihinlerin pek çok kez suçlamalarına ve engellemelerine maruz kalmış, onlarla sürekli mücadele içinde olmuş, buna rağmen tüm toplumun olduğu gibi kadınların da daha refah, daha eşit ve iyi bir yaşama ulaşabilmeleri için mücadele etmekten vazgeçmemiştir.

Bu çalışmanın amacı, İsmail Gaspıralı'nın bireysel yaşamında yer almış, fikirlerini ve faaliyetlerini etkilemiş kadınlardan başlayarak özellikle roman ve hikâyelerindeki kadın tiplerini, bunun yanı sıra mevcut diğer yazılı metinlerinde de kadınlara dair düşüncelerini incelemek, onun eserlerinden yola çıkarak ve eserlerini ortaya koyduğu çağın da koşullarını göz önünde bulundurarak, Türk-İslam ülkelerinde, bu dönemde, toplumsal cinsiyet rolleri kapsamında kadınların sosyal hayattaki konumlarını anlamak ve yazarın bu konuda elde ettiği kazanımları açıklayabilmektir.

Buradan hareketle varılmak istenen asıl hedef ise kadınların toplumsal yaşam içerisinde haklarını elde etmelerinin ve ikinci plana atılmış bir cinsiyet konumundan kurtulmalarının Türk-İslam toplumlarının daha medeni, aydınlık ve gelişmiş bir yaşam standardına kavuşmasıyla doğrudan ilgili olduğunu açığa kavuşturmadır. Yazarın seçilmiş eserlerini yayına hazırlayarak bu çalışmanın da kaynağı olacak çok değerli kitapları ilim dünyasına kazandıran Yavuz Akpınar'ın, kitapların önsözünde belirttiği *"...bu şahsiyetlerin fikir ve idealleri, zamanımızın ihtiyaçları ve şartları çerçevesinde yeniden yorumlanmalı, Türk dünyasının kültürel hazinesine yeniden katılmalıdır."*¹ düşüncesini benimsiyor olmamız da bu çalışmaya başlamamızdaki en büyük etkenlerden birisidir.

Tezimizin *"Giriş"* bölümünde Osmanlı döneminde ve Rus işgalinden sonraki dönemde Kırım'ın politik ve sosyokültürel yapısı üzerinde kısaca durulmuş, böylece hem İsmail Gaspıralı'nın çalışmalarına zemin hazırlayan ortamı ve süreci, hem de onun, eserlerini ortaya koyduğu dönemin toplumsal koşullarını anlamak için gereken ön bilgi verilmiştir.

Birinci bölüm olan *"İsmail Gaspıralı'nın Hayatı ve Faaliyetleri"* başlığı altında yazarın biyografisine dair bilgiler derlenmiş, kısa ve özlü bir anlatımla yaşamının ana hatları aktarılmıştır. Daha sonra İsmail Gaspıralı'nın yaşamı boyunca yaptığı sayısız çalışmanın içerisinde görece daha önemli ve etkili olanlar ele alınarak bu konuda gerekli bilgiler verilmiştir. Böylece yazarın ideolojik dünyasının somut yansımaları incelenmiştir.

Bu bölümde üzerinde durulan bir diğer konu da, tezimizin ana başlığına istinâden, İsmail Gaspıralı'nın şahsî yaşamında yer alan, fikirlerini ve çalışmalarını etkileyen ve hatta onunla beraber bu sürece aktif olarak da katılan kadınlar olmuştur. Yazarın kızı Şefika Gaspıralı'nın kadın hakları konusunda verdiği mücadele ve babasıyla beraber çıkardıkları Alem-i Nisvan adlı kadın dergisi üzerinde de durulmuş;

¹ İsmail Gaspıralı. *Seçilmiş Eserleri 1: Roman ve Hikâyeleri*. (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014, s.11.

fakat bu çok kapsamlı konu, tezimize sağlayacağı katkı çerçevesinde, temel düzeyde incelenmiştir.

İkinci bölüm olan "*İsmail Gaspıralı'nın Eserlerinde Kadın Tiplerinin ve Meselelerinin İncelenmesi*" başlığı altında öncelikle Gaspıralı'nın hikâyelerinin özetleri sunulmuştur. Hikâyelerin bazılarında ise kadın meselelerine değinilmediği ve kadın karakterler bulunmadığı için, tezimizde inceleyeceğimiz konunun dışında kalmaları sebebiyle bu hikâyeler içeriğe dahil edilmemiştir. Bu bölümün devamında ise özetlerini verdiğimiz hikâyelerde yer alan kadın tipleri üzerinde incelemeler yapılmıştır. Bu tipler üzerinden de dönemin sosyal hayatında kadınların durumu tespit edilmeye çalışılmış ve yazarın konuya dair eleştirileri ile önerileri ortaya koyulmuştur. Ayrıca, hikâyelerin dışında kalan diğer yazılı metinlerde İsmail Gaspıralı'nın Müslüman ve Türk kadınlara dair öne sürdüğü düşünceler incelenmiştir.

"Sonuç" bölümünde, İsmail Gaspıralı'nın yaşamı boyunca sürdürdüğü çalışmalarından, edebî metinlerinden ve bunların dışında yazdığı yazılarından yola çıkarak, onun, toplumsal yaşamda kadınların konumuna, sorunlarına dair bakış açısı ortaya koyulmuş, yeni ve çağdaş bir toplumun yapılandırılmasında kadına atfettiği önem ve işlev açıklanmış, karşılaştırmaları ve eleştirileri aracılığıyla öne sürdüğü "ideal kadın tipi" açıklanmış ve bunlar Gaspıralı'nın çağındaki kültürel ve toplumsal yaşamın zemini üzerinde ele alınmıştır.

Böylece tezimizde, yaklaşık yüz yıl önce yaşamış, son derece değerli Müslüman-Türk bir aydının bütün bir fikrî dünyası içerisinde kadın meselesinin yeri tespit edilmek istenmiştir.

Lisans eğitimi boyunca mesleğimi en iyi şekilde yapabilmem için değerli bilgilerini ve tecrübelerini paylaşan Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ndeki hocalarıma; özellikle, çalışma alanı olarak Türk Dünyası'nı seçmemde büyük etkisi olan hocalarım Prof. Dr. Yavuz Akpınar ve Yrd. Doç. Dr. Yılmaz Özkaya'ya teşekkür ederim.

Tezin hazırlanma sürecinde ilgiyle ve sabırla bana rehberlik eden, tüm bu süreci en doğru ve en verimli şekilde tamamlamama yardımcı olan değerli hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Muvaffak Duranlı'ya teşekkür ederim.

Yıllarca aynı sıralarda eğitim aldığım ve hem bilimsel hem de manevî olarak dayanışma içerisinde olduğum sevgili dostum Seher Özkan'a, aynı şekilde, tezin yazılma süreci boyunca eleştirileri ve katkılarıyla bana destek olan değerli arkadaşım Mehmet Sağlam'a ve öğrenciliğim boyunca tüm desteği ve çabasıyla benim için ikinci bir anne olan teyzem Kiraz Şahin'e teşekkür ederim.

Yalnızca tez yazma döneminde değil, yaşamım ve tüm eğitim sürecim boyunca bana maddî-manevî her türlü desteği veren ve başarılı olabilmem için her şeyi yapmaya hazır olduklarını bildiğim, büyük fedakarlıkları ve emekleriyle yanımda olan anne ve babama sonsuz teşekkür ediyorum.

Çalışmamızın İsmail Gaspıralı ve Türk Dünyası Edebiyatları alanında yapılacak diğer çalışmalara katkıda bulunmasını diliyorum.

Yasemin Koç

İzmir, 2015

GİRİŞ

KIRIM TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1. Osmanlı Döneminde Kırım

Kırım, tarih boyunca çok çeşitli sosyal, kültürel ve politik yapıyı barındırmış, çok hareketli ve ilgi çekici bir sürecin neticesinde bugününe ulaşmıştır. Coğrafyanın Karadeniz'deki konumu, uzun yıllar boyunca Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki çekişmenin nesnesi olması, ekonomik mahiyeti ve zamanla oluşan çok kültürlü yapısı, Rusya Türkleri arasındaki aydınlanma hareketlerinde öncü konumu Kırım'ın yaşadığı bu hareketli sürecin temel nedenleri olarak sıralanabilir.

Altınordu Devleti'nin yıkılışıyla beraber bölgede Kazan, Astrahan ve Kırım Hanlıkları kurulur. Devletin çöküş sürecine girmesiyle 15. yüzyıl başlarında I. Hacı Giray, Kırım Hanlığı'nın kuruluşunu ve bağımsızlığını ilan eder. Bu dönemden itibaren devlet yönetiminde istikrarlı bir gidişatın görüldüğünü söylemek güçtür. Başta içerideki taht çekişmeleri, daha sonra da dışarıdan gelen baskılar Kırım Hanlığı'nın huzurla ve istikrarla yönetilmesine engel olmaktadır. Buna rağmen bu üç hanlık içerisinde en güçlü olanın Kırım Hanlığı olduğu görülmektedir. Hanlıklar arasında çoğu zaman çekişmeler, kimi zamansa ittifaklar yaşanmıştır.

I. Hacı Giray'ın ölümünden sonra tahta dair yürütülen hak kavgalarında Mengli Giray ile Nurdevlet taraflaşması yaşanır. İkisi de farklı bölgelerde hakimiyet kurar ve buralarda yönetimi ele geçirirler. Bu ikili saltanat hali bir süre devam eder. 1470'li yıllarda Osmanlı'nın Karadeniz politikası Kırım coğrafyası ve politikasıyla kesişen bir yola girer. Nurdevlet'in Cenevizlilerle iş birliği içerisindeki politikalarına karşılık Mengli Giray Osmanlı ile iletişime geçer. Mengli Giray, han sıfatıyla Osmanlıların

Kırım'da hakimiyetlerini kabul edeceğini söyler. Böylece Kırım'ın Osmanlı'ya bağlanmasının temelleri atılmış olur.²

Halil İncalcık "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi" adlı makalesinde Osmanlı Devleti'nin Kırım'a olan ilgisinin ve hanlıkla ilişkisinin hangi sebepler üzerinden şekillendiğini açıklarken, Kırım limanlarının ticaretteki önemine ve İstanbul'la bağlantısına, boğazlar meselesi ve Karadeniz politikasıyla Kırım'ın sıkı ilişkisine ve o dönemde Cenevizliler ile Osmanlı'nın Karadeniz ticareti üzerindeki rekabetine değinir.³ Burada belirtilenlerden anlaşılacağı üzere, Kırım bu dönemde de işlevsel ve kritik bir konuma sahiptir. Karadeniz'deki ticarî ve politik hakimiyetin kesinleşmesi ve bir bütün haline getirilmesi için Kırım'ın imparatorluk topraklarına katılması gerekliliği Osmanlı için gitgide daha önemli bir hale gelmiştir.

Mengli Giray'ın Kefe'de Cenevizliler tarafından esir alınması ve hapsedilmesi Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı arasındaki temasta bir tür kırılma noktasına neden olur. Gedik Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Cenevizlilerden Kefe'yi geri almasını ve bu sırada Mengli Giray'ı da esaretten kurtarmasını Osmanlı tarafından Kırım'a atılan ilk somut adım olarak kabul etmek mümkündür.

İncalcık'ın bu konudaki tespiti "*Fatih'in siyasi dehası sayesinde elde edilen bu durum yalnız Kefe ve diğer Kırım limanlarının kolayca ilhakını değil, Kırım Hanlığı'nın dahi hiç kan dökülmeksizin Osmanlı saltanatı ile birleşmesini sağlamıştır.*"⁴ şeklinde olmuştur. Bu gelişmeleri Kırım beylerinin Osmanlı ile iş birliği yapmaları ve Mengli Giray'ın da Osmanlı'nın desteğine kesin olarak ihtiyaç duyması izler. Böylece 1475 yılına gelindiğinde artık Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesini kabul ettiğini söylemek mümkün olur.

² Alan Fisher. *Kırım Tatarları*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2009, s.24

³ Halil İncalcık. "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi" *Belleten*. Ankara: TTK Yayınları, C. 8, S: 30, Nisan 1944

⁴ Halil İncalcık. *agm*. s. 207

Osmanlı himayesindeyken dahi Kırım hanlarının Cengiz soyundan geldikleri için sahip olduklarına inandıkları haklarından vazgeçmedikleri, diğer ülkelerle diplomatik ilişkiler yürüttükleri, malî açıdan Osmanlı'dan tamamen bağımsız olmamalarına rağmen, tamamen bağımlı bir konumda da olmadıklarını gösteren kayıtlar mevcuttur. Hukuki sistemde genel hatlarıyla İslamî Osmanlı modelini benimseyen hanlığın, nüfusunun büyük bir kısmı şehirlerde yaşadığı, eğitim sisteminde Osmanlı'dan geri kalınmadığı, sanata ve mimariye düşkün olduğu, ekonomininse büyük oranda tarıma, canlı hayvan ve esir ticaretine dayandığı tarihçiler tarafından tespit edilmiştir. Bu tespitler hanlığın gelişmişlik düzeyine dair olumlu çıkarımlar yapmamızı sağlamaktadır.⁵

Osmanlı Devleti için Kırım'ın önemi ve rolü birden çok sebeple beslenmiştir. Askeri alanda verdikleri destek ve sağladıkları güç hiç de azımsanacak gibi değildir. Tatarların hem Doğu Avrupa'daki hem de Kafkasya'daki cephelerde yapılan seferlere asker gönderdikleri Osmanlı tarihlerinde kaydedilen bilgiler arasındadır. Coğrafi konumu sebebiyle Kırım aynı zamanda Osmanlı'nın Kuzey'deki tampon bölgesi olma görevini de üstlenmiştir.

Yine bu coğrafi konum sebebiyle, Kırım'ın Osmanlı'ya bağlı oluşu, Karadeniz'deki Osmanlı hakimiyetini bir bütün haline getirmekteydi. Bu durum Osmanlı'nın Ruslara karşı üstünlük kurma gayelerini destekleyen bir unsur olarak düşünülebilir. Hanlığın Osmanlı'nın ekonomisine de katkı sağladığını görüyoruz. Çeşitli gıda maddelerinin Karadeniz üzerinden yapılan ticareti, Osmanlı için kayda değer bir maddî kaynaktır. Bunun yanı sıra Kırım'ın Osmanlı için önemli bir esir kaynağı olduğu da söylenmektedir.⁶

18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı'nın gücünü kaybedişine karşılık Rusların yükselişle Kırım'ın da iç ve dış politikasında, sosyal hayatında değişiklikler olur. Tıpkı Osmanlı gibi hanlığın da gücünü yitirmeye başlamasına, iç karışıklıkların yanı

⁵ Kırım'ın bu dönemdeki sosyokültürel yaşamına dair daha ayrıntılı bilgi için bkz: Alan Fisher. *Kırım Tatarları*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2009; Muzaffer Ürekli. *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No:98, 1989.

⁶ Alan Fisher. *Kırım Tatarları*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2009. s.61.

sıra dünyada değişen politik dengeler de sebep olmuştur. Bu sırada Rusya büyüme ye devam etmiş ve bir imparatorluk haline gelmiştir. Bu döneme kadar Osmanlı ile yaşanan çekişmelerde üstün gelemeyen Rusya, Petro döneminden sonra daha büyük adımlar atabilecek güce erişir. Bunun neticesinde de 1768'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda galip gelmeyi başarırlar. Akdes Nimet Kurat'ın belirttiği üzere "*Bağdan ve Eflak, Ruslar tarafından işgal edildiği zaman ikinci bir Rus ordusu Kırım'a girdi ve orada sağlamca yerleşir.*"⁷

Bu ilk adımdan sonra hem Osmanlı için hem de Kırım için yaşanacak felaketlerin ardı arkası kesilmeyecektir. Ege'de Osmanlı donanmasını mağlup eden Ruslar, bu galibiyetin neticesini alarak Osmanlı Devleti ile Küçük Kaynarca Antlaşması'nı 1774'te imzalarlar. Son derece ağır maddeler içeren bu antlaşma ile Kırım Osmanlı Devleti'nden koparıldığı gibi hanlığın Rusya'ya bağlanması için de ilk adım atılmış olur. Bir sonraki aşamada, 1791'de Yaş şehrinde akdedilen barış şartları gereğince, Osmanlı Devleti Kırım'ın Rusya'ya ilhakını tanımak zorunda kalır.⁸ Böylece Kırım'ın Ruslar aracılığıyla yaşayacağı çok yönlü trajedilerin temelleri atılmış olur.

2. Rus İstilasası ve Sonrasında Kırım

"Rusya Müslümanları" yahut "Rusya Türkleri" adlandırması, bu çalışmada da karşılaşılacağı gibi, tarihin uzun bir döneminde Rusya'nın egemenliği altında yaşamış Türk halklarını işaret eden ve sıkça kullanılan bir adlandırmadır. Bu halklar üzerinde Rus egemenliğinin başladığı süreçte Kazan Hanlığı'nın ele geçirilmesinin bir tür dönüm noktası olduğunu söylemek mümkündür. "*Kazan'ın düşmesi Rus devlet sınırlarının pek kısa zaman içinde Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkaslara dayanmasını sağladığı gibi, Ural sahasının da Rusların eline geçmesiyle, Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışına geniş imkanlar açılmış oldu.*"⁹ Bu yayılma büyür, hız kazanır ve bölgedeki halklar üzerinde çok yönlü etkiler göstermeye başlar. 1552'de Kazan'dan sonra 1556'da

⁷ Akdes Nimet Kurat. *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: TTK Yayınları, 2010, s.290

⁸ Akdes Nimet Kurat. *age.* s.293

⁹ Nadir Devlet. *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 3

Astırahan Hanlığı'nın da ele geçirilmesiyle hızlanan bu sürecin neticesinde 1880'li yıllara gelindiğinde Rusya'nın çok uluslu ve geniş topraklara sahip bir devlet haline geldiği, Doğu Türkistan haricindeki Türk ülkelerini tamamen ele geçirdiği ve Osmanlı Devleti ile sınır komşusu olduğu görülür.

Elbette bu süreç son derece zor olmuş, hem Ruslar hem de topraklarını ele geçirdiği halklar ağır kayıplar vermiştir. Ele geçirdiği topraklarda nüfus ve iskân politikalarını uygulayan Rusya, aynı zamanda ekonominin de yönünü değiştirmiş, sosyal hayat da bu işgallerden ziyadesiyle etkilenmiştir. Türk halklarına uygulanan Ruslaştırma, Ortodokslastırma, topraksızlaştırma ve vergi politikalarına sürgünler ve idamlar da eklenmiş, bu halklar bağımsızlık sürecine kadar çok zorlu şartlarda yaşam mücadelesi vermiştir.

Yaş Antlaşması ile fiilen Osmanlı Devleti'nden koparılan ve Rusların idaresine giren Kırım'ın, kültürel olarak kurduğu ilişkilerin ve halkın manevi olarak Osmanlı'ya, yani bir Türk devletine duyduğu bağlılığın bu siyasi kopuştan etkilenmediği takip eden yıllarda anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti'nin, gerilemeyle başlayan ve çöküşe kadar uzanan politik sürecinde, Rusya daima dağılmasını muhtemel gördüğü bu topraklardan alabileceği payın peşinde olmuş ve bu konuda Avrupalı devletlerle işbirliği yapmayı da çok kez denemiştir. Kırım'da ise halk, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı geliştirdiği bu politikaya karşı çıkmış, hatta Osmanlı ordusuna katılmaya ve Ruslara karşı savaşılmaya giden pek çok Kırımlı olmuştur.

Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasından sonra kısa bir süre de olsa ikili idare yönetimi uygulanmıştır. Henüz kültürünü, sosyal yaşantısını, ekonomisini, inançlarını ve politik yapısını yeterince tanımadığı bir bölgede hakimiyeti sürdürebilmek için Ruslar bu yönetim usulünü benimsemek zorunda kalmıştır. *"Böylece tamamen Ruslara ait olan askerî idarenin yanında sivil idareyi yürütmek üzere "Kırım Mahallî Hükûmeti" adı verilen bir birim de kuruldu."*¹⁰ İşlevini yerine getirdikten sonra ise bu idare ortadan

¹⁰ Hakan Kırımlı. *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*. Ankara: TTK Yayınları, 2010, s.6

kaldırılmıştır. Bu aşamadan sonra, Rusya'nın Kırım üzerinde her açıdan uygulayacağı asimilasyon hareketleri somut bir hal alır ve hız kazanır.

Kırım'da hanedana ait topraklar ile hanlığı terk edenlerin yahut Rusya tarafından sürgüne gönderilenlerin geride kalan topraklarına çarlık yönetimi tarafından el koyulmuş ve bu topraklar rütbeli kişilere öncelik tanınması suretiyle Ruslar arasında paylaştırılmıştır. Bu iskân politikası gittikçe genişlemiş ve Kırım köylüsünün varlığı hiçe sayılarak topraklar, çıkarılan kanunlara dayandırılarak Rusların talanına açık hale getirilmiştir. Bu toprak talanı, Ruslarla sınırlı kalmamış, çeşitli etnik unsurların da bölgeye yerleşmesi sağlanmıştır. *"Sonuçta Rus ve Ukrainerin yanı sıra kayda değer sayıda Alman, Bulgar, Yahudi, Ermeni, Rum, Leh, Sırp ve diğerleri iskân edildi ve böylece daha 1850'lere varmadan kolonistlerin toplam nüfusu 70.000'i geçti."*¹¹ Elbette uygulanan bu toprak ve iskân politikasına Kırım Türklerinin göçleri de eklenince Kırım'da yerli halkın nüfusu azınlık konumuna düşmüştür.

Toprakları talan edilen Kırım halkının önemli bir diğer sorunu da "göç" olgusudur. Göç, bu bölgede tek seferle sınırlı kalmış bir sorun değil, adeta Kırım'ın kaderinin bir parçası haline gelen, defalarca yaşanan uzun bir süreç, bir trajedidir. Çeşitli kaynaklarda, bu göç dalgalarıyla Anadolu topraklarına giden insanların sayısına dair farklı rakamlar verilmiştir. Bu kaynaklardaki rakamların güvenilirliği ve kesinliği tartışmaya açıktır. Verilen rakamlara kıyasla çok daha fazla insanın bu göç sorununu yaşadığı tahmin edilmektedir. İlerleyen yıllarda İsmail Bey'in çok sık üzerinde durduğu ve engellemeye çalıştığı şeylerden birisi de bu göçler olmuş, Kırım Türklerinin vatanlarından kopmalarına karşı duyduğu rahatsızlığı çok kez dile getirmiştir.

Bu göçlerin en şiddetlisi ve en kapsamlısı 1860-61 yılları arasında yaşanmış, yaklaşık olarak 200.000 Kırım Türkü Anadolu topraklarına yerleşmiştir.¹² İlerleyen yıllarda yeni göç dalgalarının da meydana gelmesiyle ve giden Türklerin topraklarına farklı etnik unsurların yerleştirilmesiyle Ruslar, Kırım coğrafyasındaki etnik yapıyı

¹¹ Hakan Kırımlı. *age*. s.11

¹² Hakan Kırımlı. *age*. s.16

istediği yönde bozmayı başarmış ve Kırım'ı Türklerin yurdu olmaktan çıkarmak için gereken her şeyi yapmışlardır.

Rusların yıkıcı hamleleri ekonomik ve demografik unsurlarla sınırlı kalmamış, kültürel açıdan da çeşitli asimile gayretleri olmuştur. Bölgedeki Türkçe yer adlarını değiştirmek, misyonerlik faaliyetleriyle Türkleri Hristiyanlaştırmaya çalışmak, camilerin kiliseye çevrilmesi yahut yıkılması, mezar taşlarından çeşmelere, hamamlara kadar pek çok yapının tahrip edilmesi ve elbette ilerleyen dönemde açılmaya başlayan Rus okulları bu kültürel asimilasyonun başlıca göstergeleridir.¹³

Rusların git gide artan baskıları, topraksızlaştırma ve kimliksizleştirme politikaları, ekonomik sıkıntılar Kırım Türkleri arasındaki huzursuzluğu, dolayısıyla yaşadıkları haksızlığa başkaldırma isteğini ortaya çıkarmıştır. Bu itiraz seslerine, Rus devleti tarafından, sürgüne ve ölüme kadar varan, son derece katı karşılıklar verilmiştir. Yalnızca Kırım değil, Rusya'nın topraklarını işgal ettiği tüm Türk halkları aynı sorunlarla karşı karşıyaydı. Bu yüzden *"Kazan Türkleri başta olmak üzere, Rusya dahilinde yaşayan Türkler ve Müslümanlar arasında da kendi benliklerini muhafaza ve idame arzusu ve dolayısıyla Rus düşmanlığı hareketi kuvvetlenmişti."*¹⁴

İşte bu süreçte, çarlık yönetimi henüz devam ederken dünyaya gelen İsmail Gaspıralı'nın, eğitimini tamamladığı ve millî uyanışa öncülük etmeye başladığı yıllara henüz varılmamışken, Kırım Türkleri ekonomik anlamda güçlerini yitirmiş, göçler ve sürgünler sebebiyle de nüfus üstünlüklerini kaybetmiş durumdaydılar. Bunun yanı sıra uygulanan din ve eğitim politikaları ile kültürel ve tarihsel tahribat da sosyal yaşamın her alanında Türkleri çaresiz bir konuma düşürmekteydi. Halka önderlik edebilecek, bu duruma çözümler üretebilecek aydınların ve liderlerin yoksunluğu da Kırım Türkleri için büyük bir eksiklikti. Zira *"eğitim imkanları gayet sınırlı olup, bunlar da tamamıyla gayri-dünyevî geleneksel sistem yoluyla çaresizlik içinde bir izolasyona girmek ile Rus*

¹³ Alper Başer, "Kırım'da Rus Kolonizasyonu". *Karadeniz Araştırmaları*, C: 6, S: 24, Kış 2010, s.29-42.

¹⁴ Akdes Nimet Kurat. *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: TTK Yayınları, 2010, s.376.

*eğitim sistemi yoluyla kaçınılmaz bir Ruslaştırma sürecini kabullenmek alternatifleri arasında tercih yapmaktan ibaretti."*¹⁵

Özetle, İsmail Gaspıralı faaliyetlerine başlarken, Kırım'ın içinde bulunduğu siyasi karmaşıa ve baskı ortamında, alt üst edilmiş ve adaletten uzak ekonomi ve toprak sistemi, eğitimde ve kültürel alandaki yetersizlikler, kimliksizleştirme politikasının tahribi gibi çok ciddi sorunlarla, Kırım Türkleri büyük bir çaresizlik içerisinde yaşamaktaydı. Bunlara rağmen Kırımlılar millî düşünceyle kuvvetlenme şansı bulurlar. Bu düşünceyle paralel olarak gelişen modernleşme sürecine İsmail Gaspıralı önderlik eder ve çok sayıda aydın da zamanla bu sürece dahil olur. Böylece millî birlik ve yenilenme düşüncesi yalnız Kırım'la sınırlı kalmamış, Rusya topraklarındaki tüm Türkler arasında yayılmıştır.

¹⁵ Hakan Kırımlı. *age*. s.37

I. BÖLÜM

İSMAİL GASPIRALI'NIN HAYATI VE FAALİYETLERİ

Sanatçının biyografisinin, metin eleştirisi ve analizi yaparken bir çıkış noktası olduğunu kabul eden çeşitli edebî kuramlar mevcuttur. Özellikle sanatçıya dönük eleştiride biyografi önemli bir yere sahiptir. Sanatçının bir eseri yazarken neler duyumsadığını, neler düşündüğünü, kafasından neler geçtiğini öğrenirsek, sanatçının eseri yazarkenki amacını, ne anlatmak istediğini doğru olarak ortaya çıkarabileceğimizi¹⁶ öne süren bu sava karşılık, biyografik özelliklerin rolünü, eleştiride etken bir unsur olarak kabul etmeye karşı çıkan yaklaşımlar da olmuştur: *"Sanatçıya dönük eleştiri genellikle betimleyici bir eleştiridir; değer yargılarına dayanak olacak normativ yönü pek yoktur. Sanatçının yaşamını incelemek suretiyle eserindeki filan filan niteliklerin sebeplerini açıklamak, sözgelimi eserdeki karamsar havanın yazarın o sırada başından geçmiş olan üzücü olaylardan doğduğunu söylemek eserin sanat değeri hakkında bir şey öğretmez."*¹⁷

19. yüzyılın son dönemlerinde psikanalitik kuram geniş bir yelpazede ses getirmiş ve çeşitli alanlarda uygulanmıştır. Psikolojideki bu kuramın edebî eleştiri yöntemlerine de uyarlanmasıyla, sanatçıya ve sanatçının bilinçaltına yönelen bir başka yöntem ortaya çıkmıştır. Psikanalizim, yaratma sürecinde yazarın bilinçaltının işlevini ve önemini ön plana çıkarmayı ve açıklamayı hedeflemiştir. 20. yüzyıl ise okur merkezli ve metin merkezli kuramların ortaya çıktığı ve etki alanının genişlediği bir dönem olmuştur. Böylece sanatçının yaşamına ve bilinçaltına yönelen eleştiri kuramları da kısmen geri planda kalmaya başlamıştır. Buna rağmen, günümüzde hala bu kuramların tamamının çok yönlü bir biçimde, birlikte de uygulandığını söylemekte fayda var. Nitekim sanatçıya dönük eleştirinin de kimi metinlerin izahında işlevsel bir yöntem olabileceği fikri tamamen yok sayılamaz.

¹⁶ Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları. 2009. s.134.

¹⁷ Berna Moran, *age*. s. 134.

Bütün bu bilgiler ve kuramlar ışığında, tezimizde İsmail Gaspıralı'nın biyografisine dair bilgileri de, bireysel yaşamındaki kadın tiplerini de, başlı başına bir ölçüt olarak kabul etme gayesiyle değil; fakat bir gereklilik ve yapacağımız analizde yardımcı bir unsur olduğunu da bilerek hareket edeceğiz.

1. Hayatı

İsmail Gaspıralı, daha sonra Tercüman Gazetesi'ndeki bir yazısında kendisinin de ifade edeceği üzere, 1851 yılında dünyaya gelmiştir. Kendisi Avcıköy'de doğmuş olmasına rağmen soyadı, dedesinin ve babasının doğduğu yer olan Gaspıra köyünden gelmektedir. Dedesi Ali Ağa'nın Kafkasya genel valisi Varantsov-Daşkof'la yakın ilişkileri olduğu ve bu nedenle de oğlu Mustafa Ağa'yı (İsmail Gaspıralı'nın babası) himayesine aldığı ve daha sonra onu Kafkasya Genel Valiliği'nde tercüman olarak görevlendirdiğini, böylece Mustafa Ağa'nın asalet unvanı ve teğmen rütbesi aldığı kaydedilmiştir.¹⁸

Kafkasya Genel Valiliği'ndeki görevinden istifa ettikten sonra Kırım'a dönen Mustafa Ağa'nın 1845'te bir evlilik yaptığı; fakat eşinin vefat ettiği, bu yüzden de 1849'da tekrar Kırım asilzadelerinden İlyas Mirza'nın kızı Fatma Hanım'la evlendiği bilinmektedir.¹⁹ Mustafa Ağa daha sonra Avcıköy'den çıkıp Bahçesaray'a yerleşmiştir. Bununla ilgili olarak Şefika Gaspıralı şunları kaydediyor: "Büyükbabam Mustafa Ağa, 1854'te Avcıköy'den Bahçesaray'a nakletmiş ve Avcıköy'ü, köylülerle mahkeme neticesi kaybetmiş. Sebep ise on sene mülkünü kullanmamak vesaire bu gibi kanunî mülâhazalar neticesi olarak."²⁰

Anlaşılan o ki, dönemin iskân politikaları, Rus yönetimi tarafından türlü yöntemlerle Türklere uygulanan topraksızlaştırma çabaları Mustafa Ağa'yı da

¹⁸ İsmail Gaspıralı. *Seçilmiş Eserleri I: Roman ve Hikâyeleri*. (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014, s.18.

¹⁹ Cafer Seydahmet Kırimer. *Gaspıralı İsmail Bey*. İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları, 1996, s. 16

²⁰ Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu. *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*. Ankara: Ajans Türk Matbaa, 1998, s.14.

etkilemiştir. Mustafa Ağa ile Fatma Hanım'ın altı çocuğu olmuş; fakat ilk çocukları vefat etmiştir. Böylece geriye İsmail Gaspıralı ve kendisinden küçük dört kız kardeşi (Selime, Pembe, Halime, Esmâ, Zeynep) kalmıştır.

İsmail Gaspıralı'nın doğumundan dört sene sonra ailesi Sivastopol Savaşı esnasında Bahçesaray'a yerleşir ve böylece Kırım Türklüğünün merkezi kabul edilen bu bölge Gaspıralı'nın hayatında izlerini bırakmaya başlar. İsmail Bey burada öncelikle Hacı İsmail Efendi'den eğitim almaya başlamışsa da bu eğitim kısıtlı bir çerçevede kalmış, Yusuf Akçura'nın söylemine göre yalnızca bir iki senelik elifba ve Kuran okumaktan²¹ fazlası olamamıştır. Bu eğitime harcanan süre ile alınan verim arasındaki dengenin eksikliği, yıllar sonra onun, eğitimi kolaylaştıran ve etkisini çok daha hızlıca gösteren cedit okullarına verdiği önemi temellendiren ilk hadisedir belki de. İsmail Bey, on yaşına geldiğinde Akmesic'teki askerî koleje gönderildi. Orada iki yıl okuduktan sonra Varonej şehrindeki askerî liseye ve nihayet Moskova askerî lisesine nakledildi.²²

Bu dönem onun Bahçesaray'dan ve içerisinde bulunduğu "Türk" varlığından uzakta kaldığı, yeni bir muhiti yakından tanımaya başladığı dönem olmuştur. Anlaşılan o ki, tabiatında var olan milliyetçilik duygusunun pekişmesine de yine burada başlayan yaşantısı ve gözlemleri neden olmuştur. Zira o dönemde Moskova'da esmekte olan Panslavizm rüzgarı, Slav olmayan unsurlar üzerinde oldukça etkili ve baskıcı bir hal almıştır. Askerî lisedeyken tanıştığı arkadaşı, Karay Türklerinden Mustafa Mirza Davidoviç ile bu yıllarda yaşadıkları dikkat çekici maceralarına zemin hazırlayan bu millî hisler ve Rus muhitlerinde şahit oldukları Türk düşmanlığı olmuştur. Cafer Seydahmet Kırimer, ikilinin yaşadıkları olayı şöyle naklediyor: *"İdil (Volga), Özi (Dinyester) nehirleri üzerinden kürek çekerek Tsaritsin, Rostof, Taganrok, Kerç'ten geçerek 45 günde Kırım'a gelip çıktılar. Buradan da gizlice Odesa'ya kaçtılar ve İstanbul'a gitmek üzere vapura binmeye çalıştıkları sırada pasaportları olmadığından jandarmalar tarafından yakalanarak Bahçesaray'a gönderildiler."*²³ Görünen o ki,

²¹ Yusuf Akçura. *Türk Devletinin Öncüleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s.65.

²² İsmail Gaspıralı. *age.* s.23.

²³ Cafer Seydahmet Kırimer. *age.* s. 17.

İsmail Bey'de devrin şartlarını zorlayan, aşan, cesur girişimlerde bulunma özelliği genç yaşlarından itibaren var olmuştur.

Moskova'da devam eden bu eğitim süreci böylece son bulur ve İsmail Bey Bahçesaray'da Zincirli Medrese'deki Rusça öğretmenliği görevine başlamıştır. Bu görevi sırasında da bolca okumaya, düşünmeye ve Sosyalizm gibi kavramları analiz etmeye fırsat bulmuştur. Burada da cesaretini ve çabasını ortaya koymaktan çekinmeyen Gaspıralı'nın, öğrencilere Rusçanın yanı sıra Türkçe öğretmek, eğitim metotlarındaki geri kalmışlığı eleştirmek gibi faaliyetleri onun sert tepkiler almasına neden olmuştur. Yalta'da Dereköy'e öğretmen olarak tayin edildiği yıllarda bir evlilik yapmış, fakat bu ilk evliliği kaynaklarda çok fazla dikkat çekmemiştir. Yalta'da tanıştığı Molla Hasan'ın kızı Samur Hanım ile yaptığı, iki yıl süren ve bir de çocuğunun dünyaya geldiği bu evliliğe dair tezimizin ilerleyen bölümlerinde daha geniş bilgi vereceğiz.

Kırım'da sürmekte olan Osmanlı etkisi ve İsmail Bey'de mevcut olan millî hisler birleşince, iç karışıklıklar yaşayan, zorlu bir süreçten geçen Osmanlı'ya destek olma fikri onun zihninde git gide yükselir. Bunun neticesinde *"1871'de İsmail Bey yine Türkiye'ye gitmeyi ve bu defa Türk zabiti olmayı düşünüyor. Fakat yarıda kalan tahsili ile zabıt olmanın müşkül olduğunu kabul ederek, tahsilini tamamlamak ve Fransızca'yı esaslı öğrenmek için Paris'e gitmeye karar veriyor."*²⁴ Avrupa'da geçen günlerine dair çok geniş bir bilgi ne yazık ki yoktur. Paris'e varmadan önce Viyana, Münih ve Stuttgart gibi şehirlerde kısa süre bulunduğu ve bundan sonra Paris'e ulaştığı bilinmektedir.

1874 yılına kadar kaldığı Paris'te Rus yazar İvan Sergeyeviç Turgenyev'le temaslarda bulunduğu ve onun eserlerini temize çektiği, daha sonra çeşitli tercümanlık ve ilan işlerinde çalışarak hayatını sürdürdüğü çeşitli kaynaklarda belirtilmiştir. Fransızcasının da gelişmesini sağlayan bu seyahatin izleri, daha sonra İsmail Bey'in, konusu Avrupa'da geçen roman ve hikâyelerinde karşımıza çıkacaktır. Paris'ten sonra Cezayir, Tunus, Mısır ve Yunanistan üzerinden İstanbul'a geçen İsmail Bey her ne kadar Osmanlı için hizmet etmek istemişse de bu bir türlü mümkün olmamıştır. Harp okulunda Rusça öğretmenliği talebinin son anda geri çevrilmesinin ise Rus büyükelçisi

²⁴ Cafer Seydahmet Kırimer. *age.* s. 22.

İgnatyev'in, dönemin Osmanlı sadrazamı Mahmut Nedim Paşa üzerindeki etkisi sebebiyle olduğu söylenmektedir.²⁵

1875 yılında Kırım'a geri dönene dek İstanbul'daki politik, edebî ve iktisadî hayatı ve çevreleri gözlemlemiş, fikir edinme şansı bulmuştur. İsmail Bey 1878'de Bahçesaray'a belediye başkan yardımcısı seçilir. Bir yıl sonra da belediye başkanı olur ve bu görevini 1882 yılına kadar sürdürür.²⁶ Bu sırada gazete çıkarmak için Rus hükûmetine ilk başvurusunu yapmış olsa da olumsuz cevap almıştır. Elbette bu talep daha sonra olumlu cevap alana kadar sabır ve ısrarla tekrar edilmiştir.

İsmail Bey'in 1880 yılında Litvanya Tatarları arasına yaptığı seyahat neticesinde, oradaki bir çiftlik sahibinin kızıyla evlenmek istediği; fakat bu isteğinin gerçekleşmediği çeşitli kaynaklarda belirtilmiştir. Bu konudan tezimizin ilerleyen bölümlerinde tekrar bahsedeceğiz. Onun ikinci ve genellikle en çok üzerinde durulan evliliği Kazan Tatarlarından Zühre Hanım ile olmuştur. Kazan'dan Kırım'a dayısıyla beraber bir süre tatile gelen Zühre Hanım'la İsmail Bey burada tanışır ve bir süre mektuplar aracılığıyla görüşmeye devam ederler. Sonunda bu görüşmelerde evlilik kararı alırlar. Başta bu evliliğe Zühre Hanım'ın babasından izin çıkmasa da ikilinin ısrarları ve gizlice nikah kıydırmaları sonucunda baba da daha fazla direnememiş ve düğünlerini yapmıştır.

Bu 20 yıl süren evlilikten sonra Zühre Hanım genç yaşta vefat eder. İkilinin bu evlilikten sekiz çocuğu olmuştur. İsmail Bey eşinin vefatından birkaç yıl sonra Zühre Hanım'ın kız kardeşi Hurşit Hanım'la evlenir. Bu evliliği fazla uzun sürmez; iki yıl sonra Hurşit Hanım vefat edince, İsmail Bey bir daha evlenmez.²⁷ İsmail Bey'in Zühre Hanım'la evliliğinin bir getirisi de Zühre Hanım'ın yeğeni olan Yusuf Akçura ile tanışmaları, akraba olmalarıdır. İlerleyen süreçte Akçura onun çalışmalarına ve fikirlerine yakından tanık olmuştur. *"Bu ilişkiler ileride Rusya Türklerinin-*

²⁵ Yusuf Akçura. *age.* s.66.

²⁶ İsmail Gaspıralı. *Seçilmiş Eserleri 1: Roman ve Hikâyeleri.* (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014, s.30.

²⁷ İsmail Gaspıralı. *age.* s.36

*Müslümanlarının siyasî, kültürel haklarının elde edilmesinde birlikte çalışmalarıyla da devam etmiştir. Yusuf Akçura, İsmail Bey'i üstadı olarak kabul ediyordu."*²⁸

Gaspıralı'nın 1914'te Petersburg'a yaptığı seyahat sonrasında yükselen hastalığına Kırım'daki tedavisi de, İstanbul'a deniz havasından faydalanmak için yaptığı seyahat de çare olmayınca Alman Hastanesi'nde bir tedavi süreci daha yaşamış fakat daha sonra evine dönmüştür. 24 Eylül 1914 günü evinde vefat eden İsmail Bey büyük bir cenaze töreni ile defnedilir. Vefatı Türk dünyasında büyük yankı uyandırmış, pek çok fikir adamı tarafından vefatının ardından kendisine dair yazılar yayımlanmıştır.

2. İdeolojisi Bağlamında Faaliyetleri

2.1. Tercüman Gazetesi ve Basın Faaliyetleri

İsmail Gaspıralı'nın fikrî dünyasını, gayelerini ve kazanımlarını en açık şekilde izleyebileceğimiz, doğrudan kendisinden öğrenebileceğimiz en önemli kaynak şüphesiz ki Tercüman Gazetesi'dir. Bu gazetede bütün Türk dünyasını alakadar edecek çok çeşitli konulardan evrensel bazı kavramlara ve meselelere kadar pek çok yazı yayımlanmıştır. Bu yazılardan pek çoğunun altında da İsmail Bey'in imzası vardır. Bunun yanı sıra onun edebî ürünlerinin de ilk olarak burada yayımlandığını görürüz.

Elbette Tercüman'ın mahiyeti yalnızca İsmail Bey'in düşüncelerine erişmemizi sağlamasıyla sınırlı değil. Aksine gazete, Türk dünyasının mücadelelerinde son derece kritik ve önemli bir rol oynamıştır. Bunları mümkün olduğunca izah etmek gayesindeyiz. Çalışmamızın daha önceki kısımlarında İsmail Bey'in Bahçesaray'da belediye başkanlığı yaparken bir gazete çıkarmak için Rus hükûmetinden izin istediğini fakat reddedildiğini belirtmiştik. Bu izin talebi ancak 1883 yılında olumlu bir karşılık alabilmiştir. Ayrıca İsmail Bey'in bu döneme gelen kadar hazırladığı ve yayımladığı küçük çaplı, çeşitli yayınlar da olmuştur.

²⁸ François Georgion. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri; Yusuf Akçura (1876-1935)*. (Çev. Alev Er), Ankara: Yurt Yayınevi, 1986, s. 26-27

*"Daha 20 Kasım 1879'da İsmail Bey Gasprinskiy İçişleri Bakanı L.S. Makov'a resmen müracaat ederek, ondan Bahçesaray'da Faydalı Eğlence adında Tatarca bir dergi çıkartmak için izin istemişti."*²⁹ İsmail Bey'in bu girişimi olumlu yanıtlanmaz. Buna rağmen mücadelesinde geri adım atmaz ve kararlı bir uğraşmaya devam eder. Tiflis'e, Celal ve Said Ünsizâde'nin matbaasında bir gazete bastırmak için yola çıkar. *"Gaspıralı. 8 Mayıs 1881 tarihinde Bahçesaray şehrinde hazırladığı ve Tonguç adını verdiği bu yayını 17 Mayıs 1881 tarihinde Tiflis'te Ünsizâdeler matbaasında bastırdı."*³⁰

Bu ilk yayının satışı ilerleyen dönemde yasaklanır. Fakat satışı yapıldığı süre içerisinde de çokça beğenilmiş ve okunmuştur. Bununla ilgili olarak daha sonra Tercüman Gazetesi'nde İsmail Bey'in kendisi de bilgi vermiş ve Tonguç'un satış oranından bahsetmiştir. Tonguç'un yasaklanmasından sonra ikinci bir yayın olarak Şafak'ı basmış, bu yayını kendi matbaasında basmaya başladığı Küneş, Ay, Yıldız, Hakikat, Latail gibi isimler verdiği çeşitli denemeleri takip etmiştir.

Gazetenin ve genel hatlarıyla basının, toplumsal yaşama getireceği yeniliği, modernleşme ve gelişme yolunda oynayacağı önemli rolü kavramış olan İsmail Bey, bu ilk denemeler ve gayretlerin sonrasında, büyük uğraşlar vererek, defalarca kez Rus yetkilerle görüşmeler yaparak nihayet 1883 yılında Tercüman gazetesini yayımlama iznini alır. Elbette bu izin verilirken pek çok koşul öne sürülmüştür. Gazetenin hem Rusça hem Türkçe basılması ve basılmadan önce denetimden geçmesi bunlardan bazılarıdır.

Bütün bu talepler yerine getirildikten sonra gazetenin ilk sayısı 10 Nisan 1883'te çıkar. Gazetenin bu ilk dönemlerinde matbaasını da yeni kurmuş olan İsmail Bey maddî açıdan epey zorluk çeker. *"Kazan'a, Nijninovgorod'a giderek topladığı üç yüz ruble abone parasına Zühre Hanım'ın kıymetli eşyasını ve kendi annesinden kalan kıymetli elbiselerini satarak edindiği parayı da ilave ile eski bir makine ve biraz da hurufat*

²⁹ Viktor Yuryeviç Gankeviç. "Faydalı Eğlence: Kırım Tatar Millî Basınının İlk Adımı". *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. (Çev. Hakan Kırımlı), Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 2004, s. 181-183

³⁰ Zuhal Yüksel. "Tonguç'un Dil ve Muhteva Hususiyetleri". *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 2004, s. 185-196

olarak işe başladı.³¹ Henüz bu ilk aşamada bile, İsmail Bey'in azmi ve Türk dünyasına hizmet edebilme gayesiyle gösterdiği fedakarlıklar dikkat çekicidir.

Başlangıçta az sayıda basılan Tercüman, kısa sürede başarıya ulaşmış ve çok geniş bir coğrafyada büyük bir okur kitlesine ulaşmıştır. Gazete yalnız Kırım değil, Kafkasya, Sibiry, Kazan, Türkistan, Mısır, Hindistan, İran ve Osmanlı'da da okuyucu bulmuştur. Zamanla Tercüman Gazetesi, Gaspıralı İsmail Bey'in çabası ve yeteneğiyle tüm Türk dünyasında yayılır ve sürümü 20 binlere kadar yükselir. Bu rakam, dönemin koşulları içerisinde çok ciddi bir başarı demektir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, gazete, nihayetinde başarıya ulaşan bu yolculukta pek çok tepki ve sorunla da karşılaşmıştır. Özellikle toplumun bağnaz kesimleri İsmail Bey'e karşı pek çok suçlamada bulunmuş, bir tür karalama çabasına girişmişlerdir. Kendisinin Türklüğüne dair bile sorgulamalarda bulunanlar olduğunu İsmail Bey'in bizzat Tercüman'ın sayfalarında verdiği yanıtlardan okumak mümkündür. Yine toplumda yer alan zenginlerin, gazeteye destek olmak konusunda ilgisiz davrandıkları, özellikle ilk dönemde bu maddî yükü İsmail Bey ve yakın çevresinin göğüslediği de bilinmektedir.

Tüm bunlara rağmen gazete sonunda başarıya ulaşır. *"Tercüman gazetesi, sadece Kırım Tatarlarının değil bütün Rusya Müslümanlarının-Türklerinin millî yayın organı olarak kabul edilmektedir. Çünkü çıktığı günden itibaren bütün Rusya Türklerinin-Müslümanlarının problemleriyle ilgilenmiş ve onlar tarafından da benimsenerek, sevilip 30 yıldan fazla okunmuş ve yine onlar tarafından da yaşatılmıştır."*³²

Tercüman yalnızca bir gazete değil, birden çok kavramın sembolü olarak var olmuştur. Her şeyden önce, modernleşmenin en temel adımlarından birisi olan basın faaliyetlerinin somut halidir. Bu yönüyle, toplumsal yapıdaki bazı unsurları değiştiren, dönüştüren bir konuma sahiptir. Dinin saptırılmasından, eğitimdeki köhneleşmiş yapıya,

³¹ Cafer Seyidahmet Kırımer. *Gaspıralı İsmail Bey*. İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları, 1996, s.73.

³² Yılmaz Özkaya. "Tercüman Gazetesinde Abdullah Tukay". *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, S: 15, Ağustos 2008, s. 3.

kadın haklarından ortak bir Türk kimliği etrafında toplanılmasına ve Rus hükûmetine yöneltilen eleştirilere kadar son derece önemli ve keskin konulara temas eden gazete, dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Türk topluluklarının birbirlerinden haberdar olmasını da sağlamıştır. Tercüman, pek çok yönüyle, süregelen kalıplaşmış fikirlere itiraz eden bir ses olmayı başarmıştır.

Tercüman'ın 10 Nisan 1883'te çıkan ilk sayısındaki yazısında, gazetenin dilinin Türkçe olduğunu belirten İsmail Bey, daha sonra çıkacak tüm sayılarda İstanbul Türkçesini esas olarak, inşâ etmeyi hedeflediği ortak dile, edebiyata, kültüre; esasında bütünüyle Türk kimliğine dair en önemli adımı da atmış bulunuyordu.

Türk dünyası arasındaki iletişimi ve birliği sağlamak onun öncelikli hedeflerinden birisiydi. Dil konusunda birbirinden çeşitli bölgesel ayrılıklar gösteren bu büyük topluluğa aynı anda ulaşmak gerekiyordu. *"Böylece Tercüman'ın ilk sayısından itibaren dil problemini çözebilmek için daha önce zihninde oluşmuş çözüm yollarını uygulama safhasına koydu. Bulduğu çare, o gün için en iyi şekilde işlenmiş bir devlet ve edebiyat dili olan ve aynı zamanda Türk halklarının büyük bir kısmı tarafından kolayca anlaşılan, sadeleştirilmiş, halk diline yaklaştırılmış, basit ve açık bir anlatımla kullanılan Türkiye Türkçesi'ni bütün Türk dünyasının yazı veya edebiyat dili hâline getirmektir. İşin en ilginç yanı daha ilk sayısından itibaren Tercüman'da böyle bir dil kullanması idi. Sadece bu gerçek bile İsmail Bey'in nasıl büyük bir fikrî hazırlıkla işe başladığını gösterir."*³³

Bu büyük fikirler zamanla hedefine ulaşmış, üstelik bunu tüm Rus sansürüne ve baskısına, geri kafalı zihniyetlere ve onların engel olma çabalarına karşın başarmıştır. *"Tercüman gazetesini Kuzey Türkleri anladığı kadar da Doğu Türkleri ile Batı Türkleri de anlardı. Bütün Türklerin aynı lisanda birleşmelerinin kabil olduğuna bu gazetenin vücudu canlı bir delildir."*³⁴

Tercüman yalnızca politik ve toplumsal konuları ele alan bir gazete değildir.

³³ Yavuz Akpınar. "Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Ankara: TDK Yayınları, 2001, S: 12/1 s. 385-408

³⁴ Ahmet Ağaoğlu. "İsmail Bey Gasprinski". *Türk Yurdu*. İstanbul, 1914, S:72, C:6, s.401-404

Burada yazan kalem sahipleri edebî eserlerini de neşretmişlerdir. Hatta öyle ki bir tür "Tercüman Edebiyatı" da oluşmuştur demek mümkün. Bizim de çalışmamızın esasını oluşturan İsmail Bey'in hikâyeleri bu konuda da ilk olmuş, ardından Seyid Abdullah Özenbaşı, Osman Akçoraklı, Hasan Sabri Ayvazof gibi dönemin pek çok önemli isminin hikâye ve piyesleri gazetede yayımlanmıştır. Böylece Tercüman millî edebiyatın gelişmesinde ve büyümesinde de rol sahibi olmuştur.

İçeriğindeki konuların çok geniş bir yelpaze oluşturması ve tüm Türk dünyasını kapsayan haberlere yer vermesi gazeteyi adeta bir tür ansiklopedi konumuna taşımıştır. Tercüman, İsmail Bey'in tüm ideolojisi için son derece doğru bir araç olarak görevini yerine getirmiştir. *"Gazete ile birkaç işi birden yapabilme imkânına kavuşmuştu. Modernleşme hareketlerini yönlendirmek; ortak dili yaygınlaştırabilmek; usul-i cedid öğretim metodunu benimsetmek ve yeni ders kitapları yazarak hem edebî dili oluşturmak hem de modern bir ortak kültür yaratmak!"*³⁵

Gazeteyle ilgili olarak dikkat çeken bir diğer unsur da belirli aralıklarla yapılan jübileler olmuştur. Gazetenin 10., 20. ve 25. yıllarında Bahçesaray'da kutlamalar yapılmış, ziyafetler verilmiştir. Ayrıca çeşitli yerlerden hediyeler ve tebrikler gelmiştir. Bu jübileler, Rusya Müslümanlarını bir araya toplayan ve aralarındaki iletişimi arttıran etkinlikler olarak ayrı bir öneme sahiptir.

Yalnızca Rusya Müslümanları değil, Rus hükûmetinden yetkililer, kiliseden temsilciler gibi Rusya topraklarında yaşayan çeşitli halklardan insanlar da bu kutlamalara davet edilmiştir. *"Tercüman'ın 20. ve 25. yıl jübileleri daha parlak törenlerle ve daha geniş katılımcılarla Bahçesaray'da gerçekleştirilir. Özellikle 25. yıl töreni, Rus baskısının artık epeyce azalması sebebiyle muhteşem bir şenliğe dönüşür."*³⁶ Anlaşıldığı üzere, İsmail Bey'in birleştirici olma gayreti burada da devreye girmiş ve bir kez daha bu konuda önemli bir rol oynamıştır.

Türk dünyasının en çok okunan gazetesi Tercüman, 1905 yılına kadar Rusya

³⁵ Yavuz Akpınar. *agm*.

³⁶ İsmail Gaspıralı. *Seçilmiş Eserleri 1: Roman ve Hikâyeleri*. (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014, s.33.

Türklerinin tek süreli gazetesi olmuş ve 1918 tarihine kadar toplamda 35 yıl boyunca yayımlanmıştır. *"İsmail Bey Gasprinskiy'nin hayatında ve ölümünden sonra Tercüman gazetesinin etrafında birçok grup oluştu; subjektif ve birbiriyle çatışan fikirler ortaya atıldı ve farklı senelerde, dillerde ve ülkelerde ilmî ve popüler literatür ortaya çıktı."*³⁷

Tercüman'ın yayımlanması devam ederken, toplumun ihtiyaçlarını yakından takip eden İsmail Bey her ne kadar bu gazetede Türk-İslam toplumlarında kadınların yaşadığı sorunlara yer vermiş, kadınların yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve haklarının teslim edilmesi için önerilerde bulunan yazılar kaleme almışsa da, bunları yeterli görmemiş ve 1906 yılından itibaren Tercüman'a ek olarak Alem-i Nisvan adında, yalnızca kadınlara mahsus bir dergi çıkarmaya karar vermiştir. Bu derginin başına da Tercüman'ın yayımlanmasında kendisine çok büyük yardımları olan kızı Şefika Gaspıralı'yı getirmiştir. Yine aynı dönemde çocuklar ve öğretmenler için "Alem-i Sübyan" ve mizahî nitelik taşıyan "Kah! Kah! Kah!" da Tercüman'a ek olarak çıkartılan dergiler olmuştur.

2.2. Yeni Bir Eğitim Sistemi: Usul-i cedid

İsmail Gaspıralı'nın Türk dünyasındaki aydınlanma hareketine en büyük katkılarından birisi de şüphesiz ki eğitim usullerine getirdiği yeniliklerdir. Bu nedenle, onun çok sık üzerinde durulan vasıflarından birisi de eğitimci yanı olmuştur.

Kırım'da, bu yeni döneme gelene kadar, eğitimin durumu ne yazık ki köhnemiş ve yetersiz bir haldedir. Dünyanın her noktasında, özellikle de Batı'da gelişen toplumlara, ilerleyen ilme karşılık Doğu halklarının bu konudaki durağanlığı çok büyük bir problem teşkil etmekteydi. Kırım'da geleneksel eğitim, mekteplerde ve medreselerde yapılmaktaydı. Buradaki mektepler genellikle camilerin yanında yahut içinde eğitime ayrılan bölmelerden ibarettir. Mekteplerin de medreselerin de giderlerini Rus devleti

³⁷ Viktor Yuryeviç Gankeviç. "Tercüman Gazetesi ve Müslüman Okurların Eğitilmesi Meselesi". *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. (Çev. Galımcan Adilcan), Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 2004, s. 233-236

değil, Kırım Türklerinin bağışları karşılamaktaydı.

*"Geleneksel mekteplerde standart bir müfredat mevcut değildi. Genellikle talebelerin okuduğu dersler elifbe, heftiyek, ilmihal ve ibadetlerle peygamberlerin ve evliyanın hayatlarına ve faaliyetlerine dair muhtelif konulardan ibaretti."*³⁸ Bu kadar sınırlı bir eğitim anlayışı, camilerin imamları yahut mollalar tarafından idare edilmekteydi. Ayrıca bu okullara yalnızca erkek öğrenciler devam edebilmekteydi. Kız çocukları ise en fazla imamın karısı tarafından evlerde okuma öğrenme şansına sahipken, yazma öğrenmeleriye kesinlikle yasaktı.

Bu mekteplerin yanında bir eğitim kurumu daha vardır: Medreseler. Buralarda da sabit bir eğitim yöntemi ve müfredatı olmadığı bilinmektedir. Dersleri ise müderrislerin yönettiği bu medreselerin, geçmişteki ihtişamlı dönemlerinin birer kalıntısı olmaktan öteye gidemedikleri kaydedilmiştir. *"Müfredat genellikle tamamen dinî ve Arapça derslerden oluşurdu. Başlıca dersler akâid, fıkıh, hadis, tefsir, ilm-i maânî, kelam, mantık, Arapça sarf ve nahv ile ayrıca Farsçaydı."*³⁹ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, mektep ve medrese eğitimleri çağın gerisinde kalan ve büyük emeklerle uzun yıllar harcansa bile pek verim alınamayan bir sisteme dönüşmüştür.

Rus devleti ise bu geri kalmışlığı destekliyor, bundan faydalanıyordu. Bu okullarda fen bilimleri derslerini yasaklamaları, dışarıdan gelebilecek öğretmenlere ve kitaplara izin vermemeleri gibi unsurlar göz önüne alındığında, siyasi olarak hükmettikleri halkın bu cehaletinden memnun olduklarını anlamak zor değildir.

İsmail Gaspıralı'nın düşüncelerinde, modern bir eğitimin ne kadar büyük yer tuttuğunu, onun hem yazılı eserlerinde hem de somut faaliyetlerinde açıkça görmek mümkündür. Bütün Türk-İslam toplumunun ortak sorunu olarak gördüğü ve diğer sorunların da temelini oluşturduğuna inandığı eğitim meselesine çözüm bulmak bu yüzden son derece önemliydi. Var olan eğitim sistemini kökten yapılandırması ve bu reformu halka benimsetebilmesi, onların desteğini alabilmesi gerektiğini gören

³⁸ Hakan Kırımlı. *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*. Ankara: TTK Yayınları, 2010, s.28.

³⁹ Abdullah Battal Taymas. "Usul-ü Kadim". *Türk Kültürü*. Ankara: 1966, N:40, s.408-409

Gaspıralı, bu süreçte pek çok engelle karşılaşmış, buna rağmen başarıya ulaşmıştır..

Gaspıralı Paris'te kaldığı yıllarda Batıda uygulanan eğitim sistemini çokça incelemiş; "icik" yöntemi denilen harf harf okuma yerine, heceleme esasına dayalı "usul-ü savtiye"yi önermişti. Gaspıralı bu yeni yöntemi uygulayan ilk okulu 1884'te Kırım'ın Bahçesaray şehri Kaytaş Ağa mahallesinde açmıştır.⁴⁰ Bu okulu açabilmek için şehrin ileri gelen esnaflarından maddî destek almış, bu okulları yayabilmek için çok daha büyük maddî desteğe ihtiyaç olduğunu de fark etmiştir. Bu amaçla maddî gücü olan Türkleri ikna etmeye başlamış, onlara durumun gerekliliklerini anlatmıştır. Gani Bayı, Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Süleyman Hacı gibi pek çok isim bu okulların kurulmasına maddî destek vermişlerdir. Usul-i cedid okulları bu sayede zaman içerisinde tüm Rusya'da yayılmış, Türk halklarının eğitim sürecinde bir tür devrim olmuştur.

Okulları açmanın yeterli olmadığını bilen İsmail Gaspıralı, "usul-ü savtiye" ile çok kısa bir zamanda okumayı öğretmek sisteminin tatbikine girişmiş; bir taraftan Hoca-ı Sübyan adlı okuma kitabı ile diğer yandan Tercüman gazetesi vasıtasıyla Rusya Türkleri arasında bu yeni hareketi yaymaya başlamıştı.⁴¹ Hoca-ı Sübyan adlı ders kitabını da kendisi hazırlamış ve yine kendi matbaasında bastırmıştır. Bunun yanı sıra açılan ilk okulların öğretmenlerini de bizzat kendisi yetiştirmiştir.

Çağdaş bir eğitimin anadille yapılması esasına dayalı bu sistemin yayılmasına itiraz edenler de olmuştur. "Usul-ü kadimciler" olarak adlandırılan bu zümreyi cahil mollalar, şeyhler, dervişler ve İslam'ın bu eğitim şeklinden zarar göreceğine inanan halkın tutucu kesimi oluşturmaktaydı. Bu fikri savunanlar, yeni okulların Ruslaştırma politikasına hizmet edeceğini iddia ediyor, fen bilimlerini ve Rusçayı öğrenmenin tehlikeli olduğunu öne sürüyorlardı. Bunu öne sürerek halkı bu okullara karşı kıskırtmakla kalmayıp Rus devletine şikayette dahi bulunmuşlardır. İsmail Bey ise bu zümrenin Kırım Türklerinin eğitim sistemini ellerinde tutmasının ne kadar tehlikeli olduğunu görmüş, bu aşırı muhafazakarlığın ve gerici eğitimin neticesinde

⁴⁰ Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu. *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*. Ankara: Ajans Türk Matbaa, 1998, s.70

⁴¹ Nadir Devlet. *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1999, s.44.

Ruslaşmanın, yani millî bilinci yitirişin geleceğini anlamıştır. Bunca sorun karşısında direnen İsmail Bey, birkaç yıl içerisinde yavaş yavaş istediği başarıyı elde etmeye başlamıştır.

Eğitim kurumlarındaki reformun en büyük amaçlarından birisi de Türk hakları arasındaki dil birliğini sağlamak olmuştur. Gaspıralı'nın fikir dünyasının temelini teşkil eden dil birliğini kurmak için Tercüman gazetesiyile beraber en büyük katkıyı bu yeni usul okullar sağlamıştır. Usul-i cedid okulları yalnızca Kırım coğrafyasıyla sınırlı kalmamış, yıllar içinde sayıları artmış, Türklerin yaşadığı geniş coğrafyada ortak bir program ve yöntemle bu eğitim sistemi tatbik edilmiştir.

Eğitim konusundaki bir diğer önemli yenilik ve başarı ise kız çocuklarının da bu eğitime dahil edilebilmesi olmuştur. Daha önceki dönemlerde okulların kapısından içeri girmesi bile yasak olan kız çocukları için de 1884'te bir okul açılmış ve bu görevi Gaspıralı'nın kız kardeşi Pembe Hanım üstlenmiştir. Kız çocuklarına bu hakkın verilmesi elbette bir anda olmamış, İsmail Bey Tercüman'ın ilk sayılarından itibaren hem gazetede bu konuya zemin hazırlamış, hem de birebir temaslarında topluma bu fikri aşılamıştır.

1906 yılına gelindiğinde Bahçesaray'daki kız okullarının sayısı on üçe ulaşıyordu. Bu açılan okullara dair haberler Tercüman ve Vakit gibi gazetelerde yayımlanmış, başarıları övgüler almıştır. Başta Gaspıralı olmak üzere Türk halklarının çeşitli aydınları da kendi çocuklarını bu okullara göndererek topluma örnek olmaya çalışmışlardır. Bu süreç tüm Türk coğrafyasında kadın hareketinin uyanış sürecini başlatması açısından da bilhassa önem taşımıştır. 1917'de Kırım'da sayısı 360'ı bulan bu yeni usul okulların yarısına yakını kız okullarıdır.⁴²

Eğitim alanında bu şekilde başlayan ve ilerleyen yıllarda genişleyip hız kazanan bu başarı tüm Türk halkları arasında büyük yankı uyandırmıştır. Eğitimdeki bu yenileşme toplumun tüm tabakalarında bir tür uyanışa ve silkinişe sebep olmuştur. Öncelikle basın ve yayın faaliyetlerinde yükselme ve çeşitlenmeler olmuş, okur yazar

⁴² Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu. *age.* s.76

insan oranı arttıkça basılı yayınlara olan ihtiyaç da artmıştır. Bunun yanı sıra sanatsal etkinliklere olan ilgi de yükselmiştir. Türk toplulukları arasındaki iletişim ve millî bilinç artmış, Rusların politikalarına karşı direnç kazanılmıştır. Türk kadın hareketi de bu eğitim süreci vasıtasıyla başlamış ve toplumda cinsiyetler arası eşitsizliğe karşı çıkarılacak sesin zemini de bu dönemde oluşmuştur.

Medreseler için de bir reform gerekliliğinin farkında olan İsmail Bey bu amaçla da girişimlerde bulunmuştur. *"Gaspıralı'nın tahayyül ettiği şekle göre, ıslah edilecek medreseler, ana dilinde geniş dinî ve dünyevî müfredat ile bir çeşit modern orta dereceli Müslüman okul sistemine dönüşmeliydiler."*⁴³ Bu ıslahat fikri birkaç medresede, bazı unsurlar üzerinde sınırlı kalmış, yeterince destek alamadığı gibi ciddi bir direnişle de karşılaşmıştır. Dönemin Osmanlı gazetelerinden biri olan Hizmet'te, konuya dair, "Medrese Meselesi" adıyla yayımlanan yazı Tercüman'da da basılmıştır. Onu takip eden süreçte Gaspıralı kendi fikirlerini öne sürmüşse de bu dönemde hedefine ulaşamamış; lakin medreselerin ıslahı konusunu gündeme getirmeyi başarmış ve kamuoyunun dikkatini bu yöne çekebilmiştir.

Eğitimin, çağa ayak uydurabilmek ve kimliksizleştirme politikalarına karşı direnebilmek için en önemli unsur olduğunu bilen Gaspıralı aynı zamanda Türk hakları arasındaki bağlantıyı kurabilmek için de bu konuya ayrı bir önem vermiş, okullardan ders kitaplarına, öğretmenlerden öğrencilerin barınma ihtiyaçlarını karşılayacak yurtlara kadar her ayrıntı ile ilgilenmiştir. Böylece Türk dünyasında açılacak yeni bir çağın, uyanışın ilk basamağını adım adım inşa etmiştir.

2.3. Politik Faaliyetleri

İsmail Gaspıralı, gazeteciliği, yazarlığı ve eğitimci kimliğinin yanı sıra hem Kırım için hem de tüm Türk-İslam dünyası için pek çok politik faaliyette bulunmuş, bu toplumların hakları için verdikleri mücadelede önemli bir rol oynamıştır.

⁴³ Hakan Kırımlı. *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*. Ankara: TTK Yayınları, 2010, s.58.

Tercüman Gazetesi'nin yayımlanmaya başladığı ilk dönemlerden itibaren İsmail Bey yazılarıyla Rusya'daki Müslümanlara yasal haklarını anlatmış, değişen kanunlardan haberdar etmiş ve gerektiğinde uyarılarda da bulunmuştur. Bunun yanı sıra Rus hükûmetini çeşitli konularda tenkit eden yazılar da yazmıştır. "Bahçesaray Mektupları", "Rusya Müslümanları", "Rus-Doğu Anlaşması" gibi yazılarında Rusların Müslümanlar üzerindeki yanlış politikalarını, onlara dair önyargılarını eleştirmiş, Müslümanların Ruslarla eşit haklara sahip olmasının gerekliliğini anlatmıştır. Gazetede bu yazılarında yalnız Ruslara eleştirilerini yöneltmekle kalmamış, Rus yönetimi altındaki Müslümanlara da yol göstermeye çalışmış, onların aydınlanması ve hatalarını görmeleri için önerilerde bulunmuştur.

Gaspıralı'nın bu idealleri ve işleri, onun çeşitli coğrafyalara seyahatini gerekli kılmıştır. Bu seyahatlerde bölgedeki fikir adamları ile tanışmış, iletişim kurmuş, bunun yanı sıra toplumların yaşayışlarını gözlemlemiştir. Buradaki gözlemlerini, fark ettiği sorunları ve eksiklikleri yahut da örnek alınması gerektiğini düşündüğü uygulamaları hem gazetesinde seyahat yazıları şeklinde yayımlamış hem de edebî ürünlerini oluştururken bu gözlemlerinden faydalanmıştır. İstanbul, Azerbaycan, Kafkasya, Türkistan, Fransa, Polonya, Mısır ve Hindistan onun seyahat ettiği yerler arasındadır.

Rusya'daki siyasî baskılar biraz hafifleyince Gaspıralı, Müslümanların cemiyetler kurmalarını teşvik etmiştir. Hatta daha sonra, Müslümanların teşkilâtlanma ve cemiyet kurma tecrübelerinin yok denecek kadar az olduğunu bildiğinden işi kolaylaştırmak amacıyla kurulacak cemiyetler için örnek nizamname bile yayımlamıştır.⁴⁴ Bu yerel örgütlenmelerin teşvikinin plansız bir hareket olmadığı tahmin edilebilir. Zira ilerleyen dönemlerde yapılacak daha geniş çaplı kongrelerin ve diğer politik faaliyetlerin temeli bu cemiyetlerle atılmış, yalnız politik örgütlenmede değil, eğitim gibi önemli konularda da toplum arasında sağlanan maddî-manevî iş birliği de çoğunlukla bu çatılar altında kurulmuştur. Böyle bir dönemde, halkın örgütlü ve bilinçli hareket etmesini sağlamak son derece önemli ve yeni bir adımdır.

⁴⁴ İsmail Gaspıralı. *Seçilmiş Eserleri 2: Fikrî Eserleri*. (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008, s.39.

Tatar aydınlarından Abdürreşid İbrahim Rusya Müslümanlarının politik sahadaki temsilinde son derece aktif bir rol almıştır. Rus hükûmetiyle çeşitli temaslarda bulunmuş olan A. İbrahim, dönemin içişleri bakanına Müslümanların sorunlarını ve taleplerini anlattığında bakan, bu konuda resmî bir dilekçe hazırlamasını önermiştir. *"Bakanın tavrından cesaret alan A. İbrahim, İdil-Ural bölgesini baştan başa dolaşarak buralarda Müslümanların temel ihtiyaçlarını belirlemek üzere önde gelen Müslüman münevverlerinin ve eşrafının iştirak edeceği bir Müslümanlar kongresi düzenlenmesi fikrini müzakere etti."*⁴⁵ Bu girişimlerle başlayan sürecin devamında Kazan'da önde gelen isimlerle küçük çaplı özel toplantılar yapılmış ve bu toplantılar neticesinde daha geniş çapta bir Rusya Müslümanları kongresi düzenlenmesine dair karar alınmıştır. Bunun yanı sıra Rus hükûmetine verilecek bir dilekçe hazırlanmış ve dilekçeyi hükûmete sunacak olan heyete teslim edilmiştir. Bu heyette yer alan isimlerden birisi de İsmail Gaspıralı'dır.

Petersburg'a varan Kırım heyeti bakan tarafından kabul edildiğinde Gaspıralı kendisine dilekçeyi sunmuş, hem Rus-Tatar okullarında hem de Müslüman okullarında ana dilde derslerin okutulması konusunu gündeme getirmiş, bu konuyu da daha sonra Tercüman'da okuyucularına nakletmiştir. Takip eden günlerde basın komisyonu ile görüşmüş, burada da basın ve sansür konusunda diğer halklarla eşitlik taleplerini heyet adına komisyon başkanına bildirmiştir.⁴⁶ Bu dönemde Petersburg'a gelmiş olan Müslüman temsilcilerin kendi aralarında yaptıkları görüşmeler neticesinde, Nijni Novgorod'ta Rusya Müslümanlarının genel kongresinin yapılması konusunda fikir birliğine varılmıştır.⁴⁷

İlk kongreye Rus hükûmetinden izin çıkmayınca heyet, 15 Ağustos 1915'te bir gemi kiralayarak, Oka Nehri'nde gezintiye çıkmış gibi görünerek bu gemide ilk toplantıyı gerçekleştirmiştir. İsmail Bey, Yusuf Akçura, Fatih Kerimi, Ali Merdan Topçubaşı vs. gibi tanınmış kişilerin katılımı ile gerçekleştirilen kongrede divan başkanlığına oy birliği ile İsmail Gaspıralı seçilir. Kongrede Rusya Müslümanlarının

⁴⁵ Hakan Kırımlı. *age.* s.70.

⁴⁶ Hakan Kırımlı. *age.* s.73-74

⁴⁷ Necip Hablemitoğlu. *Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri (1905-1917)*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005, s.51-56.

sosyal ve siyasî haklarını gözetmek üzere bir "Müslüman İttifakı" oluşturulması kararlaştırılır.⁴⁸ Kongrede genel hatlarıyla Rusya Müslümanlarının birlik içinde hareket etmesi, Ruslarla eşit hakların talep edilmesi, yerel örgütlerin kurulması ve bu örgütlerin Rusya Müslümanları Kongreleri adına bölgelerde çalışması gibi bazı kararlar alınmıştır. Ayrıca açıkça belirtilmese bile Müslümanların işbirliği yapabileceği en uygun partinin Kadetler olduğu öngörülmüştür. Kongre sonrasında çeşitli bölgelerden gelen temsilciler bölgelerine dönmüştür.⁴⁹

İsmail Gaspıralı bu kongreden sonra Kırım'a döndüğünde, bir süre sonra Akmescit, Bahçesaray gibi çeşitli yerlerde yerel toplantılar düzenlemiş, kongrede alınan kararları burada halka aktarmıştır. Bunun yanı sıra bu toplantılarda mahallî sorunlar da konuşulmaya devam etmiştir. Böylece Gaspıralı'nın önceki dönemlerde ısrarla teşvik ettiği ve yapılandığı yerel cemiyetler de işlevlerini yerine getirmiş olurlar.

İlk kongrede bir an önce ikinci kongreyi toplama kararının alınması sebebiyle Müslüman İttifakı'nın Kazan komitesi yeni tarih olarak 15 Ocak 1906'yı belirlemiş, temsilcilerin bu tarihte Petersburg'ta tekrar toplanmaları istenmiştir. Bu kongre için de Rus hükûmetinden resmî izin alınamamıştır. Bu yüzden kongre gizlilik içerisinde yapılmıştır. Rusya Müslümanları İttifakı'nın nizamnamesinin kabul edildiği ve Rusya'daki bölgelerde mahallî meclislerin oluşturulmasına karar verildiği toplantıda düzenli olarak genel kongrelerin yapılması da kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Bu kongrede ele alınan diğer bir önemli konuya Rusya'da yapılacak olan Duma seçimleri olmuştur. Müslümanların burada temsil edilmeleriyle ilgili çeşitli fikirler temsilciler arasında tartışılmıştır.

Üçüncü kongre diğerlerinden farklı olarak 29 Ağustos-3 Eylül 1906 tarihleri arasında resmî izinle Nijniy Novgorod'da yapılmıştır. İsmail Gaspıralı diğer iki kongreye olduğu gibi bu kongreye de katılmıştır. Bu kongre katılımcı sayısıyla çok daha geniş çaplı olmuş, basının da ilgisini çekmiştir. Bu kongrede Müslüman İttifakı'nın

⁴⁸ İsmail Gaspıralı. *age*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2008, s.45.

⁴⁹ Kongrede alınan kararlarla ilgili daha ayrıntılı okuma yapmak için bkz: Nadir Devlet. *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1999; Necip Hablmitoğlu. *Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri (1905-1917)*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005

⁵⁰ İsmail Gaspıralı. *age*. s.45.

resmî bir parti haline getirilmesi oy çokluğu ile kabul edilmişse de Gaspıralı bu karara çeşitli sebepler göstererek karşı çıkmış ve bu kararın aceleye getirilmemesi gerektiğini söylemiştir. Müslüman İttifakı'nın Merkez Komitesi seçimle belirlenmiş, Gaspıralı da komite üyeleri arasında yer almıştır. Kongrede maarif programı, İdare-i Ruhâniye'lerin ıslahı ve Duma seçimleri gibi çeşitli konularda da kararlar alınmıştır.⁵¹

Rusya Müslümanları Kongreleri'nin dışında Gaspıralı'nın bir diğer önemli teşebbüsü de "Dünya Müslümanları Kongresi"ni toplamak için olmuştur. Yalnızca Rusya topraklarında yaşayan Müslümanların değil, diğer Müslüman halkların da gelişmesinin gerekliliğini fark etmiş, bunun için çaba göstermiştir. *"Dünya Müslümanlarının katılımı ile bir kongre tertip etmek, İslam dünyasının problemlerini tartışarak, ortak bir tavır belirlenmesine çalışmak onun en büyük arzularından biri idi."*⁵²

1907'de Kahire'ye ilk seyahatini gerçekleştiren Gaspıralı burada kongre için bir zemin hazırlamaya çalışmıştır. Düşündüklerini aktarmak için Kazan aydınlarından Abdullah Battal Taymas'ın yardımını alarak Kahire'de Arapça bir gazete çıkarmış, gazete üç sayı boyunca yayınlanmıştır. Bu bilgileri kaydederken Abdullah Battal Taymas şunları da ekler: *"Gazeteyi çıkarma olayını kovalayan günlerin birinde Gaspıralı Kahire'nin en sayılı büyük otellerinden birinin salonunda (Kontinental Oteli'nde) Türk diliyle okunan ve hemen Arapça'ya çevrilen bir konferans verdi. Epey kalabalık bir dinleyici vardı."*⁵³

1 Kasım 1907'de aydınların, gazetecilerin ve halktan çeşitli kesimlerin katıldığı bir konferans gerçekleşir. İsmail Bey bu konuşmasında genel hatlarıyla, İslam halkları arasındaki birliğin gereğine vurgu yapmış, medeni ilerlemenin öneminden bahsetmiş, Rusya'daki Müslümanların genel durumu hakkında bilgi vermiş, eğitim konusunda yapılması gerekenleri aktarmıştır. Konuşması ilgiyle karşılanmış, kongrenin nizamnamesi de bastırılıp dağıtılmıştır. Bu kongreyle ilgili Osmanlı Devleti'nden

⁵¹ Hakan Kırımlı. *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*. Ankara: TTK Yayınları, 2010, s.83-84.

⁵² İsmail Gaspıralı. *age*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2008, s.48.

⁵³ Abdullah Battal Taymas. "Ben Onu Gördüm". *Türk Kültürü*. Ankara: 1968, S: 69, s. 649-652.

yetkililerle de görüşmüş; fakat gereken ilgiyi görememiştir. Kongreden sonra Tercüman Gazetesi'nde hem Mısır seyahatini hem de kongrenin ayrıntılarını anlattığı yazılar yayımlamıştır.⁵⁴ Bu kongreden sonra konuyla ilgili ilerleme kaydedememiş olmasına rağmen yaşadığı sürece bu birlikteliği kurma fikrinden vazgeçmemiştir.

Gaspıralı'nın politik sahadaki faaliyetlerini ana hatlarıyla bu şekilde özetlese de, onun fikirleri ve idealleri için gösterdiği çaba çok daha geniş bir şekilde anlatılabilir. Yaşamı boyunca, mümkün olduğunca her alanda Türk-İslam halklarını temsil etmeye, onların haklarını korumaya çalışmış, özgürlükleri ve gelişmeleri için elinden gelen her şeyi yapmıştır.

2.4. Kişisel Yaşamında Kadınlar ve Alem-i Nisvan

İsmail Gaspıralı'nın biyografisini ve faaliyetlerini genel hatlarıyla anlattığımız önceki bölümlerde, konuyla bağlantılı olarak, yaşamında yer almış kadınlardan ve kadınlara dair yaptığı çalışmalardan zaman zaman bahsettik. Bu bölümlerde ayrıntılı anlatıma başvurmamamıza sebep olarak, tezimizin ilerleyen kısımlarında konuyu daha geniş çapta ele alacak oluşumuzu göstermiştik.

Gaspıralı'nın yaşamında, ideolojisinde ve tüm çalışma hayatında sıkça destek aldığı isimler çoğunlukla kadınlar olmuştur. Bunun yanı sıra edebî metinlerinde de çoğunlukla çevresindeki kadın tiplerinden yola çıkarak hikâye kahramanları yarattığını görmek mümkündür. Ortaya koyduğu ve hayata geçirmeye çalıştığı fikirlerinin içerisinde, kadınların hakları ve hürriyetleri, eşitlik talepleri, eğitimden yoksun bırakılmalarının yanlışlığı ve bu yanlışlığın telafi edilmesinin yolları gibi pek çok konu büyük yer tutmuştur. Gaspıralı, medeniyet algısında ve ilerici duruşunda kadınların yaşam standartlarının yükselmesinin önemi kavrayarak hareket etmiş, Türk-İslam toplumlarının değerlerini de gözeterik, bütün bu hassasiyetini akılcılığıyla birleştirmiş ve konuya dair adımlarını bu şekilde atmıştır.

⁵⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı okuma ve İsmail Gaspıralı'nın kongredeki konuşma metni için bkz: Cafer Seydahmet Kırımer. *Gaspıralı İsmail Bey*. İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları, 1996, s.133-139.

İsmail Bey'in bütün bu çalışmaları süresince yanında olan, kendisiyle işbirliği yapan, büyük bir özveriyle ona destek olan ve esasında zihninde genel anlamda "kadın" kavramını inşâ eden kişilerin tezimizin ikinci bölümünde yapacağımız incelemeye ışık tutacağına inanıyoruz.

İsmail Gaspıralı'nın annesi Fatma Hanım, babası Mustafa Ağa'nın ilk eşi ölünce evlendiği ikinci eşidir. Fatma Hanım'ın Kırım asilzâdelerinden İlyas Mirza Kaytafoz'un kızı olduğu ve iyi bir ailede yetiştiği çeşitli kaynaklarda kaydedilmektedir. Fatma Hanım, pek çok kadın gibi, çocuklarının ilk öğretmeni olmuş, İsmail Bey'in de yetişmesinde ilk adımları o atmıştır. Burada, çağdaşı olan kadınlara kıyasla daha rahat ve seçkin bir ailede büyümüş bir anne tarafından yetiştirilmenin önemli olduğunu da hatırlatmak lazım.⁵⁵

İsmail Bey'in yaşamında karşımıza çıkan bir diğer önemli kadın da ilk eşi Samur Hanım'dır. Her ne kadar iki evlilik yapmış olsa da, İsmail Bey'in ilk eşi Samur Hanım'a dair bilgilere ulaşmak pek kolay değildir. Kaynaklar çoğunlukla bu ilk eşi ihmal etmiş, kendisine dair çok fazla bilgi aktarmamışlardır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi İsmail Bey bir süre Yalta'da öğretmenlik yapmıştır. Burada tanıştığı Molla Hasan'ın kızı olan Samur Hanım'a evlenme teklif eden İsmail Bey'e kayınpederi de izin verince evlilik gerçekleşir. Azat Ahunov, bu evlilikle ilgili olarak *"Başlarda mutlu ve mesut, sakin devam eden aile hayatı, faal ve vazife adamı olarak İsmail'i yavaş yavaş sıkıya da başlayacaktır. Kendi gazetesini yayınlamak fikriyle yanıp tutuşmakta ve yalnızca bu fikre kendini vermektedir."* diyor ve gazetenin yayımlanma sürecinde İsmail Bey'in kayınpederi Molla Hasan'dan maddî destek alışından da bahsederek, bu işin git gide daha pahalıya mal olduğunu, bu yüzden İsmail Bey'in ihtiyaçlarına ve taleplerine karşılık Molla Hasan'ın bir süre sonra kızmaya başladığını ve sonunda da çok sert biçimde kendisini reddettiğini anlatıyor.⁵⁶

⁵⁵ Fatma Hanım ile Mustafa Ağa'nın evliliklerine ve ailelerine dair daha ayrıntılı bilgi için bkz: Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu. *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*. Ankara: Ajans Türk Matbaa, 1998.

⁵⁶ Azat Ahunov. "İsmail Bey Gasprinski: Rusya İmparatorluğu'nda Bir "İnorodets"in Kaderi". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. Ankara: 2005, C: 2, S: 2, s. 7-18.

İsmail Bey'in kızı Şefika Gaspıralı ise bu evlilikle ilgili olarak şunları söylemiştir: *"Babam Yalta'da muallimken, oralı bir tüccar kızı olan Samur Hanım'la evlenmiş. Zaman ve muhit icabı tahsil görmemiş, kapalı hayat tarzında büyüyen temiz ve necib bir Türk kızıymış. Babam onunla iki sene evli kalmış ve Hatice isminde bir kızları olmuş. (Halen yaşıyor mu bilmem, maaile Türkistan'a sürülenler içinde olduğunu biliyoruz.) Halalarımın anlattıklarına göre evimizin şeraitine uyamıyor, muhite ısınamıyormuş. Babamla da herhalde anlaşılamadılar ki boşanmışlar."*⁵⁷

Bu evlilik hakkında çok detaylı bilgilere sahip olmasak da, anlatılanlar üzerinden baktığımızda çeşitli okullarda eğitim almış, Kırım dışındaki topraklara seyahat etmiş ve farklı kesimlerden insanlarla temas etmiş olan İsmail Bey'in, henüz yolun başındayken bile, eski usullere göre yetişmiş ve çağın gerisinde kalmaya başlayan bir kadınla ilişkisini yürütemediğini görüyoruz. Şüphesiz ki onun fikirlerini ve gayelerini anlayacak ve bu yolda ona eşlik edebilecek bir kadınla birlikte olması çok daha makul olacaktı. Gerçekten de bir süre sonra tam olarak böyle bir kadınla tanışacaktır.

İsmail Bey, ikinci eşi Zühre Hanım'la bazı tesadüfler sonucunda tanışır. *"1882'de Kazan eşrafından Akçurular ailesinden fabrika sahibi İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanım, amcası İbrahim Bey'le birlikte Kırım'a tedaviye gelmişlerdi. Biraz zaif ve ciğerlerinden rahatsızlığa müsait bulunan Zühre Hanım'a da doktorlar Kırım'ın sahil kısmında rahatlanmayı tavsiye etmişlerdi."*⁵⁸ Bu ziyaret sırasında Zühre Hanım ve amcası, İsmail Gaspıralı'nın evinde birkaç gün konuk edilir ve burada başlayan muhabbetleri, Zühre Hanım evine döndüğünde mektuplar aracılığıyla devam eder. Zühre Hanım Türkçe ve Rusça tahsil etmiş, bilimden anlayan, marifetli bir kadındır. İyi bir ailede yetişmiş ve sosyalleşmiş, memleket meselelerinden uzak kalmamış ve Gaspıralı'nın çalışmalarını takip etmekte olan bu kadın kuşkusuz ki İsmail Bey'in ilk eşine kıyasla kendisine çok daha uygun bir eş olacaktır.

Kızları Şefika Gaspıralı'nın anlattıklarına göre, İsmail Bey ve Zühre Hanım mektuplaşarak evlenmeye karar veriyorlar. Zühre Hanım'ın babası durumu öğrendiğinde

⁵⁷ Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu. *age.* s.14.

⁵⁸ Cafer Seyidahmet Kırimer. *age.* s.27.

bu evliliğe katı bir şekilde karşı çıkar; fakat Zühre Hanım kararlı davranarak Ufa-Orenburg müftüsüne nikahlarının kısılması için bir dilekçe yazar. İsmail Bey bu dilekçe ile müftüye müracaat edince müftü de konuyla ilgileniyor ve nikahı kısıyor. Bunun üzerine İsmail Bey kayınpederine durumu anlatıyor ve artık evliliklerini engel olamayacağını ifade ediyor. Nihayetinde Zühre Hanım'ın babası durumu kabullenmek zorunda kalıyor. Düğünden sonra İsmail Bey ve Zühre Hanım Kırım'a dönüp yeni hayatlarına başlarlar.⁵⁹

Görüldüğü gibi Zühre Hanım, ilişkilerinin bu ilk dönemlerinde dahi son derece kararlı ve cesur bir duruş sergilemiş, dönemin koşullarında baskı altında yaşayan ve kiminle evleneceğine dair pek de söz hakkı olmayan kadınların aksine kendi seçimini yapmış ve bu seçimin sonuçlarını da göze almıştır. Zühre Hanım, ilerleyen yıllarda, tüm zorluklarda İsmail Bey'e destek olacağını ve gerektiğinde cesurca riskler alacağını işaretlerini daha yolun başındayken vermiştir. Cafer Seyidahmet Kırimer de, ona dair şu bilgileri veriyor: *"Zühre Hanım güzel, fakat sade giyinmeyi ve sade yaşamayı sever, bu suretle de İsmail Bey'in yükünü hafifletmeye uğraşırdı. Kibar ve nezih bir aile kadını olan Zühre Hanım, hassas, merhametli ve mütevazi idi."*⁶⁰

Tercüman Gazetesi'nin çıkarılması sırasında da Zühre Hanım'ın büyük desteği olmuştur. İsmail Bey, fikirlerini hayata geçirmek için bir matbaa kurmak ve gazeteyi çıkarmak gayesinde olduğundan, Bahçesaray'daki belediye başkanlığı görevinden istifa ettiğinde, ona daima destek olan Zühre Hanım, matbaanın kurulması ve gazetenin basılabilmesi için mücevherlerini rehin olarak vermiş, pek çok kıymetli çeyiz eşyasını satmış ve bunlardan gelen tüm parayı eşine vererek ona maddî anlamda da destek sağlamıştır. Bu destek yalnızca maddîyatla sınırlı kalmamış, Zühre Hanım redaktörlük işinde metinlerin düzeltilmesinden, matbaada baskının yapılmasına, gazetenin postalanmasına kadar pek çok konuda eşiyle beraber çalışmıştır.

Bir yandan evin tüm düzeniyle ve işleriyle de ilgilenen, sekiz çocuk dünyaya getirmiş bir anne olan Zühre Hanım, eşinin çalışmalarına destek olduğu gibi, maddî ve

⁵⁹ Şengül Hablmitoğlu, Necip Hablmitoğlu. *age.* s. 15-17.

⁶⁰ Cafer Seyidahmet Kırimer. *age.* s.28.

manevî olarak zor zamanlar geçirdiğinde de onun en büyük destekçisi olmuştur. Kızı Şefika Gaspıralı kendi notlarında annesinden bahsederken bu durumu "*Annem babamın bütün istirahatını temine ömrü boyunca çalışmıştır.*"⁶¹ diyerek anlatır.

Tercüman'ın onuncu yıldönümünde kutlamalar yapılırken Zühre Hanım'a da hediyeler verilmiştir. Kırımlılar ona bir broş hediye ederken, Kazanlı konuklar onu gayriresmî olarak "millet anası" unvanıyla taltif etmişlerdir.⁶² Yaşadığı dönemin toplumsal yapısından farklı olarak Zühre Hanım, çalışkan, nitelikli ve donanımlı bir Türk kadını oluşuyla başta kendi kızlarına, ardından da İsmail Bey'in tüm gayretiyle gelişimi için çalıştığı toplumun tüm kadınlara örnek olmuştur.

İsmail Gaspıralı'nın fikirlerine ve çalışmalarına destek olmuş bir diğer isim de kız kardeşi, öğretmen Selime Hanım'dır. İsmail Bey'in Usul-i cedid okullarını açtığı yıllarda, 1884'te kız çocukları için de bir okul kurulmuş ve bu okulun öğretmeni olarak Selime Hanım görev yapmıştır. Yalnız öğretmenlik göreviyle değil, okulla ve öğrencilerle ilgili her türlü meseleyle alakadar olan Selime Hanım kardeşini bu çabasında yalnız bırakmamıştır. Kız çocukları için açılan bu ilk okuldan sonra yalnız Kırım'da değil, Rusya Müslümanlarının yaşadığı tüm topraklarda bu okullar yayılmış ve bölgedeki Müslüman-Türk kadınları da nihayet eğitim almaya başlamışlardır.⁶³

İsmail Bey'in kızı Şefika Gaspıralı, yaşamı boyunca aktif biçimde sürdürdüğü çalışmalarıyla, Rusya'daki Müslüman kadın hareketinin simgesi haline gelmiş isimlerden birisidir. Çocukluğundan itibaren annesi ve babası tarafından ilgiyle büyütülen⁶⁴ Şefika Gaspıralı, hatıralarında belirttiği üzere henüz 5-6 yaşlarındayken halası Selime Hanım'ın öğretmenliğini yaptığı usul-ü cedit okuluna başlar. Burada yaklaşık bir sene eğitim aldıktan sonra önce eve gelen Polonyalı öğretmenden Rusça

⁶¹ Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu. *age.* s.30.

⁶² Azat Ahunov. *agm.* s.13

⁶³ Selime Hanım'la ilgili bilgilere, yeğeni Şefika Gaspıralı'nın hatıralarında da rastlamak mümkündür.

⁶⁴ İsmail Bey ile kızı Şefika Hanım arasındaki yakınlığı ve sevgiyi daha açık şekilde görmek için ikilinin mektuplaşmaları önemli bir kaynaktır. Bu mektuplar için bkz: Rıdvan Çitil-Hacali Necefoğlu. "İsmail Gaspıralı'nın Neşredilmemiş Bazı Mektupları". *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, S.23, Güz-2012, s.13-43.

dersleri almaya başlar, daha sonra bu öğretmenin ayrılmasıyla Ukraynalı bir öğretmeni olur.

İsmail Bey'in, kızının yetiştirilmesiyle yakından alakadar olduğu, hatta ona yazılarının tashihini yaptırdığı, çoğu görüşmesinde onu da yanında bulundurduğu da yine Şefika Hanım tarafından kaydediliyor. Okul dışında kalan zamanlarında Tercüman'ın matbaasında çeşitli işler yaparak babasına yardımcı olan Şefika Hanım'ın, babasının teşvikleri ile 1903'ten itibaren de gazetede yazıları yayınlanmaya başlar. Tercüman'daki bu ilk tecrübelerin ardından çok daha büyük bir sorumluluk alır ve Türk dünyasının ilk kadın dergisi Alem-i Nisvan'ın yönetimi görevine başlar. Tam da bu sıralarda annesi Zühre Hanım'ı kaybedince bir yandan da evdeki işlerle de ilgilenmeye başlar ve bir nevî annelik görevini de üstlenir.⁶⁵

İsmail Gaspıralı, Tercüman'ın ilk dönemlerinden itibaren gazetenin sayfalarında zaman zaman kadınlarla ilgili yazılara yer vermesine, elinden geldiğince bu konudaki gerici tavrı eleştirmesine rağmen bir süre sonra bu yazıları yeterli görmemesi üzerine yalnızca kadınlara yönelik bir yayına ihtiyaç duymuş, böylece Alem-i Nisvan'ı çıkarmaya karar vermiştir. Bu yayının yönetimini ise Şefika Hanım üstlenir. Dergide, kadınların hukuksal haklarından, İslam içindeki konumlarına, kadın ve çocuk sağlığından eğitime kadar pek çok konuda bilgilendirici yazılar yayınlandığı gibi, yurt dışındaki kadın hareketlerinden dahi haberler verilmiştir. Dergide dikkat çekici bir diğer unsur da, kadınları politik alanda da var olmaya çağıran çeşitli yazıların yayınlanmış olmasıdır.⁶⁶

Alem-i Nisvan, o yıllarda ve o coğrafyada son derece değerli bir işleve sahip olmuştur. Kadınların gerici düşüncelerle, bağnazlıkla yok sayıldığı, hor görüldüğü ve söz hakkının dahi tanınmadığı bu süreçte dergi, ilerici ve aydınlık tavrıyla cesur adımlar atmış ve toplumun gelişmesi için zorunlu şart olan kadınların eğitiminde, sosyal statülerinin iyileştirilmesinde öncü bir rol üstlenmiştir. Üstelik, kadın hareketi bu dergi ile sınırlı kalmamış, Rusya Müslümanları arasında gittikçe yükselmiş, tüm Türk halkları

⁶⁵ Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu. *age*. s. 15-30.

⁶⁶ Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu. *age*. s. 35-45.

arasında çeşitli yayınlarda bu konulara yer verilmiş ve hatta kadın kongreleri düzenlenmiştir.

Elbette bu dönemdeki kadın hareketi kolaylıkla ilerlememiş, yıllardır baskı ve sömürü altında olan Rusya Müslümanlarının geri kalmışlıklarına karşı aydın çevreler tarafından başlatılan mücadelenin her alanında olduğu gibi bu konuda da zorluklarla karşılaşmıştır. Ancak zaman içerisinde ve büyük gayretlerle ilerleme kaydetmek mümkün olmuştur. Rusya'da 1905 ihtilâlinde sonra, kısmen rahatlamanın olduğu dönemden itibaren, bu hareket ivme kazanmıştır. Öyle ki, nihayetinde bölgedeki kadın aydınların ve öncülerin girişimiyle Rusya-Müslüman Türk Kadınları Kongresi düzenlenmiştir. Üstelik bu kongrede, İslam'da kadın hukukunun değerlendirilmesi sonucunda çıkan kararlar arasında "Şeriatın hitaplarında erkekle kadın eşittir." maddesi gibi döneme göre dile getirilmesi radikal sayılabilecek kararlar da vardır.⁶⁷ Bu kararlar, toplumsal cinsiyet eşitliğinin ve adil bir yaşam biçiminin kadınlar tarafından açık talebi olması bakımından son derece önemlidir.

Türk dünyasında kadınların sosyal yaşamdaki konumları, sorunları, hak mücadeleleri çok boyutlu ve tarihsel süreç içerisinde değerlendirilerek ele alınması gereken bir konudur. Tezimizin bu bölümünde, incelemelerimizi yapmadan önce İsmail Gaspıralı'nın yakın çevresindeki kadın karakterler üzerinden, onun fikir dünyasındaki şekliyle, modern Müslüman-Türk kadını portresini görmeyi amaçladık. İsmail Bey'in metinlerinde, kurgu olarak ele alınan; fakat gerçeklikle bağının gücü açık olan kadın karakterler ve Avrupalı kadınlar ile Müslüman-Türk kadınları arasındaki karşılaştırmalar son derece dikkat çekicidir. Bu karşılaştırmalar üzerinden, esasında iki farklı toplumsal düzenin genel anlamdaki kıyaslamasını da yapan Gaspıralı, şüphesiz ki gözlemlerine öncelikle yakın çevresindeki kadınlardan başlamıştır. Bu açıdan, tezimizin ikinci bölümünde ele alacağımız "kadın meseleleri" ve "kadın tipleri" konusuna, bu kurgusal olmayan kadın karakterlerin ve onların yaşamlarının bir dayanak olduğunu düşünüyoruz

⁶⁷ Şengül Hablomitöğlu, Necip Hablomitöğlu. *age*. s. 155.

II. BÖLÜM

İSMAİL GASPIRALI'NIN ESERLERİNDE KADIN TİPLERİNİN VE MESELELERİNİN İNCELENMESİ

1. Hikâye ve Romanların Özeti

İsmail Gaspıralı adı Türk dünyasında çoğunlukla onun fikir dünyasıyla ve bununla bağlantılı olarak bir fikir adamı oluşuyla anılmaktadır. Elbette bu duruma neden olan pek çok haklı gerekçe vardır. Her şeyden önce onun gazeteci kimliği, eğitimde yeni bir ekol yaratmış olması, Kırım'la sınırlı kalmayıp tüm Müslüman-Türk coğrafyası ile ilgilenmesi ve bu toplumların sorunlarına çözüm üretmeye çalışması, pek çok seyahat yapmış ve çeşitli siyasi toplantılara katılmış olması İsmail Bey'in bu "fikir" temeline dayanan kimliğini ön plana çıkarmaktadır.

Gaspıralı'nın edebî metinleri bu sebeple uzun bir süre geri planda kalmış görünmektedir. Son dönemde ise, bu metinlerin toplanması ve yayıma hazırlanması neticesinde çıkan kitapla metinlere ulaşmak kolaylaşmıştır. Edebiyat ve onun sunduğu metinler, toplumsal cinsiyet çalışmaları açısından büyük bir önem taşır, çünkü edebiyat bir yandan toplumsal cinsiyetin hangi bağlamlarda, hangi varsayımlar yoluyla dile geldiğini açığa çıkarırken, bir yandan da aynı bağlam ve varsayımların sınırlarını gösterir, farklı söz söyleme biçimleri ve konumları yaratır.⁶⁸

Gaspıralı'nın Tercüman'da parça parça yayımladığı bu metinlerde kimi zaman takma adlar kullandığı görülmektedir. Bu isimlerden birisi de Molla Abbas Fransevî'dir. Hikâyelerinden "Frengistan Mektupları, Darürrahat Müslümanları, Sudan Mektupları, Kadınlar Ülkesi ve Molla Abbas Fransevî'ye Tesadüf-Gülbaba Ziyareti"nin ortak kahramanı da Molla Abbas ismini taşır. İsmail Bey'in bizzat kendisinin Avrupa ülkelerine ve çeşitli İslam ülkelerine yaptığı seyahatlerin, bu seyahatlerdeki

⁶⁸ Sibel İrzık-Jale Parla, *Kadınlar Dile Düşünce Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet*. (Haz. Sibel İrzık, Jale Parla), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.9.

gözlemlerinin ve çıkarımlarının Molla Abbas'ın dilinden bu metinlerde aktarıldığını söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Molla Abbas ismiyle yaratılan bu karakter, bir nevi İsmail Bey'in düşüncelerinin, sesinin yankısı olmuştur.

Hikâyeler hem Rusya sınırları içerisinde hem de Osmanlı topraklarında basılmış ve dağıtılmıştır. İlerleyen süreçte hikâyeler bir kez basılmakla da kalmamış, eklemeler yahut değişiklikler yapılarak yeniden düzenlenmiş ve yayımlanmıştır. Gaspıralı'nın en yüksek ve en temel hedeflerinden birisi olan "dil birliği" konusunu, bu metinlerin tekrar tekrar yapılan baskılarındaki değişim çizgisi üzerinden de seyretmek mümkündür. Yavuz Akpınar'ın da işaret ettiği gibi, Gaspıralı'nın Türkiye Türkçesi ile Kuzey Batı Türkçesi arasındaki tavrını bu edebî metinlerdeki kelime değişikliklerinden açıkça görmek mümkündür. Bunun yanı sıra İsmail Bey'in bizzat kendisi de metinleri yazarken "Memalik-i Osmaniye"deki okuyucuları göz önünde tuttuğunu ve Türkiye Türkçesi'ne yakın bir dil kullandığını belirtmiştir.⁶⁹

Sonuç olarak, bu edebî metinler, yalnız Gaspıralı'nın yazarlık vasfını ortaya koymakla kalmaz, onun düşüncelerini ve ideallerini -fıkrî ve politik yazılarından sonra- kavramayı sağlayan birer örnek olarak karşımıza çıkarlar. Bu metinlerin ihmal edilmemesinin ve üzerinde çalışılmasının, bu nedenle son derece önemli olduğuna inanıyoruz.

1.1. Frengistan Mektupları

Frengistan Mektupları, hikâyenin kahramanı Molla Abbas Fransevî'nin dilinden bir anlatımla başlar. İyi bir Müslüman ve mal mülk sahibi bir adam olan Türkistanlı Molla Abbas, kutsal toprakları ziyaret etmek amacıyla çıktığı yolculukta gelişen olaylar zinciriyle kendini Avrupa topraklarında bulur. Okuyucuya öncelikle bu seyahati

⁶⁹ Metinlerin yayımlanma süreçlerine dair daha ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Gaspıralı. *Seçilmiş Eserleri 1: Roman ve Hikâyeler*. (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.

süresince nerelere gittiğine dair kısa bir açıklama yapan Molla Abbas, daha sonra ayrıntıları anlatmaya başlar.

Odessa’da bir tiyatro oyunu izlerken, İstanbul’dan memleketi Paris’e dönen bir Frenk⁷⁰ kızıyla, Jozefin ile tanışır. Etrafındaki diğer Frenk kızlarına kıyasla daha edepli ve daha hanımefendi olduğuna kanaat getirdiği Jozefin ile oyun bittiğinde sohbete başlarlar. Jozefin’in Türkçe biliyor olması aralarındaki iletişimi kolaylaştırır. Bu sohbetin neticesinde Jozefin, Molla Abbas’ı kaldığı otele davet eder. Burada da İstanbul’la ve Türkistan’la ilgili çeşitli konularda sohbet ederler. Birlikte geçirdikleri zaman artar, bir süre sonra Jozefin’in verdiği bilgiler sebebiyle Molla Abbas Avrupa ülkelerini merak etmeye başlar. Böylece Jozefin’le beraber Paris’e doğru beraber yola çıkmaya karar verirler. Bu sırada Jozefin ona Fransızca öğretmeye de karar verir. Günler boyu daima birlikte zaman geçirmeleri daha ilk görüşte beğendiği Jozefin’e karşı Molla Abbas’ın ilgisini daha da arttırır. Sonunda bu işin içinden çıkamaz ve bir karar alır, Jozefin’e evlenme teklif eder.

Jozefin’in kültürel, inançsal farklılıkların yaratabileceği engelleri düşünüp tartması ve bunların sorun olmayacağına dair Molla Abbas’tan söz alması sonrasında evlilik teklifini kabul etmesiyle nikah kıyılır. Aynı gün yolculuklarına da başlarlar.

Öncelikle Rusya sınırları üzerinden Almanya’ya varırlar. Daha ilk andan itibaren bu bölgelerdeki yaşam, hatta tabiatın görüntüleri dahi Molla Abbas’ı şaşırtmaya başlar. Yolculukları devam ederken, geçtikleri şehirler hakkında gözlemlerini aktarır. Yerli halka, dillerine, kıyafetlerine vs. dair bilgiler verir. Viyana’ya geldiklerinde burada bir süre konaklarlar. Molla Abbas’ın şaşkınlığı burada da devam eder. Sık sık buranın halkının yaşamıyla Türkistan ahalisini karşılaştırarak fikirlerini dile getirir. Burada geçirdikleri günlerde bir yandan da “Gül Baba” adlı ziyaret yerinin nerede olduğunu bulmaya çalışırlar. Burası Molla Abbas’ın görmek istediği fakat nerede olduğunu tam olarak bilmediği bir ziyaret yeridir.

Viyana’daki okullarda İslam ülkelerine dair çalışan, Türkçe, Arapça, Farsça bilen hocalarla tanışırlar. Hatta daha sonra meşhur Türkolog Vambéry ile de tanışır, sohbet ederler. Vambéry, Molla Abbas’a bazı nasihatlerde bulunur, ona Avrupa’da dersler almasını, fen ve bilim öğrenmesini önerir.

⁷⁰ İsmail Gaspralı hikâyede “Frenk” tanımını kullandığı için kelimenin aslına sadık kaldık.

Paris'e vardıklarında bir ev tutar, içine çalışanlar alırlar ve yerleşirler. Fakat evlilikleri çok uzun sürmez. Aralarındaki farklılıklar neticesinde sorunlar yaşamaya başlarlar ve nihayetinde ayrılırlar. Molla Abbas bu sırada ham ipek ve çeşitli eşyalar getirip burada satarak ticaret yapmaya başlar. Bu ticaret işleri sırasında Mösyö Şalon adlı bir adamla, Mösyö Şalon'un evine yemeğe davet edildiği bir akşam da kızı Margarita ile tanışır. Bu davet sırasında Mösyö Şalon kızının Farsça ve Türkçe öğrenmesi gerektiğini söyleyip Molla Abbas'tan ona ders vermesini ister. Böylece Molla Abbas Margarita'ya hocalık etmeye başlar. Aylar geçtikçe Molla Abbas ile aralarında yakınlık kurulur. Molla Abbas Margarita'ya karşı duyduğu hisleri gizlemeye çalışır. Bir yandan ticarete devam eden Molla Abbas bir yandan da okullardaki derslere girerek tarih, coğrafya, fizik, kimya gibi çeşitli branşlarda bilgi sahibi olmaya başlar. Margarita ile olan dersleri bittiğinde birbirlerine olan sevgilerinin farkında olduklarından görüşmek için başka bir yol ararlar. Böylece Margarita örtünerek, Molla Abbas ise Frenk kıyafetleri giyerek kamufle olurlar ve dışarıda gizlice buluşmaya başlarlar. Bu sırada Molla Abbas bir gezintisi sırasında yaşlı bir Fransız kadınla tanışır, sohbet eder. Köyde bir bağ evinde yaşayan bu yaşlı kadın kendisine şehirden sıkıldığı zaman gelip burada temiz hava almasını, dinlenmesini söyler, onu evine davet eder. Molla Abbas da birkaç kez köy civarına gittiğinde yaşlı kadını ziyaret eder.

Bir gün işlerini bitirip evine döndüğünde Molla Abbas polisten gelen çağrı kağıdıyla karşılaşır. Ertesi sabah karakola gittiğinde kendisini sorguya çekerler. Önceki birkaç günde nerelere gitti, kimlerle olduğu sorulur. Köydeki yaşlı kadını en son ne zaman gördüğü, hakkında en son ne işittiği de bu sorular arasındadır. Son günlerini nasıl geçirdiğini anlatırken Molla Abbas, Margarita'nın adının çıkmasını istemediği için onunla geçirdiği vakti polisler açıklamak istemez. Yaşlı kadın öldürülmüştür ve evinde Molla Abbas'ın mendili ile para kesesi bulunmuştur. Bu yüzden polisler onu suçlarlar. Kadının öldürüldüğü gün Margarita ile buluşan Molla Abbas nerede olduğunu açıklamadıkça suçtan da kurtulamaz ve hapsedilir.

Molla Abbas'ın başına gelenleri gazetede okuyan Margarita ise çok üzülür ve hastalanır. Molla Abbas da onun bu hastalığını yine gazeteden okuyarak öğrenir. Bir süre sonra mahkeme günü gelir ve Molla Abbas hakim karşısına çıkar. Suçsuz olduğunu söylese de olay günü nerede olduğunu açıklamadığı için bir işe yaramaz. Margarita'nın

mahkemeye gelmesi ve şahitlik etmesiyle Molla Abbas bu suçtan kurtulur. Fakat bu sırada, mahkemede olanları dinlerken Mösyö Şalon rahatsızlanır ve daha sonra ölür. Margarita ise hala hastadır.

Molla Abbas gündelik yaşamına geri döner. Bir gün iş için pazarda gezinirken kendisi gibi Avrupa pazarlarında gezen, ticaret yapan Şeyh Celal ile tanışır. Şeyh Celal yalnız ticaretle uğraşan bir adam değil aynı zamanda ulemadan birisidir. Şeyh Celal'in evinde sohbet ettiklerinde Molla Abbas'a yıllarca yaptığı Avrupa ziyaretlerindeki gözlemlerini anlatır. İslam toplumları ile Batılılar arasındaki farklardan bahsederler. Bu arada Margarita babasının öldüğünü öğrendiği için Molla Abbas'a bu konuda kendisini suçlu hissettiğini bu yüzden de artık onunla görüşmeyeceğini söyler. Molla Abbas bu duruma hem çok üzülür hem de ona anlayış gösterir. Bu gelişmelerden sonra Molla Abbas yeniden yolculuğa çıkmaya karar verir. Böylece Endülüs'ün bir zamanlar hüküm sürdüğü bölgelere doğru seyahati başlar.

"Frengistan Mektupları" hikâyesi burada son bulur fakat esasında hikâye ""Darürrahat Müslümanları" adıyla daha sonra devam eder.

1.2. Darürrahat Müslümanları

Paris'teki tanıdıklarıyla vedalaşan ve Margarita'ya da bir veda mektubu yazan Molla Abbas, hazırlıklarını yapar ve bir trenle Pirene'ye doğru yola çıkar. Bir süre sonra İspanya sınırlarına ulaşır ve daha ülkenin girişinde, gümrükteki memurlar tarafından gördüğü nazik muameleden dolayı mutlu olur. Kalacak yer olarak başkenti seçen Molla Abbas, bu hikâyenin başlangıcında da İspanya'nın geçmişine dair okuduğu bilgileri ve hâlihazırdaki gözlemlerini okuyucuya kısaca aktarır.

Ülkenin coğrafi konumunun yanı sıra, bir zamanlar Müslümanlar tarafından toprakların ele geçirilişine dair de bilgi veren Molla Abbas, ilerleyen zamanları, Müslümanların buradaki hakimiyet dönemlerini, yani Endülüs Devleti'ni de kısaca anlatır. Devletin iyi bir yönetim sistemi olduğundan, savaş gücünden, bilim ve kültürdeki gelişmişliklerinden, eğitim sistemlerinden bahseden Molla Abbas, devletin

yıkılış sürecine dair de bilgi verir. Endülüs Devleti'nin Avrupa'daki rönesansa katkıları da bu kısım da aktarılır.

O dönemden kalma bir eser olan Kurtuba Camiisi'ni ve son derece gösterişli bir mimariye sahip olan Elhamra Sarayı'nı ziyaret eden Molla Abbas bu saraya âdeta hayran kalır ve defalarca kez ziyaretini tekrarlar. Bu ziyaretlerinden birinde, geceyi sarayda geçirmeye karar verir. Saatler ilerlediğinde bir anda sesler duymaya başlayan Molla Abbas sonunda sarayın içinde birbirinden güzel on iki kızın ortaya çıktığını görür. Şaşkınlıktan ne yapacağını bilemez. O sırada kızlar çeşmeden akan suyla abdest alırlar ve namaz kılmaya başlarlar. Molla Abbas, namazdan sonra avludan geçip harem köşküne giden kızları takip eder. Kızlar onu görünce paniklerler fakat Molla Abbas Müslüman olduğunu söyleyince biraz olsun rahatlarlar. Bu sırada yerdeki döşeme taşlardan birinin altında yaşlı bir adam çıkar. Bu adam Molla Abbas'ın Fransa'da tanıştığı Şeyh Celal'dir. Böylece durumu izah etmek için Molla Abbas'ı bu döşeme taşın altından aşağıya indiren Şeyh Celal ve kızlar da onun peşinden inerler. Yerin altında bir tür gizli geçitten geçerler ve bir bölme çıkarlar. Burada namaz kılan, yemek yiyen, sohbet eden insanlar görür. Nerede olduklarını, bu garip durumun açıklamasını Şeyh Celal'e sorar fakat ondan net bir cevap alamaz, yalnızca güvende olduğunu ve endişe etmemesi gerektiğini öğrenir.

Nihayet bulundukları bölmeden yeryüzüne çıkarlar. Bu sırada Şeyh Celal ona, Darürrahat adlı bir ülkede olduklarını ve bu ülkeye dair insanların bilgisi olmadığını söyler, Molla Abbas'ın kim olduğunu ve onu nereden tanıdığını da insanlara anlatır. Molla Abbas çevrede gördüğü her şeyi şaşkınlıkla izler ve anlamaya çalışır. Bildiği Müslüman ülkelerine hiç benzemeyen bir yeredir. Feride Banu adlı bir kız Şeyh Celal ve Molla Abbas'a eşlik etmektedir. Molla Abbas, ona bu ülkenin tarihçesini anlatması için ricada bulunur. Böylece Feride Banu ayrıntılarıyla bu tarihçeyi anlatır ve bu gizli ülkenin nasıl meydana geldiğini izah eder. Endülüs Devleti yıkıldıktan sonra, Frenklerin hükmettiği bu topraklarda atalarının sayesinde bu ülkenin var olduğunu ve böylece huzurla yaşadıklarını belirtir.

Bu konuşmalardan sonra Molla Abbas çevreyi gezer ve buradaki yapıların ve yaşam şeklinin tabiat kurallarına dayalı, pratik ve faydalı yöntemlerle kurulduğunu gözlemler. Ülkede hava, su ve genel olarak çevre çok temizdir; hastalıklar da yok denecek kadar azdır. Toplumda suç işleyen insanlar için hapisaneler yoktur, bunun yerine, bu insanların davranışları toplumdan soyutlamayla cezalandırılarak düzeltilir. Şeyh Celal, Molla Abbas'ı köyün önde gelen isimleriyle, yaşlılarıyla tanıştırır. Bu sohbette ona Türkistan'la ilgili sorular sorulur. Darürrahat'taki yaşam biçiminin her yönüyle Türkistan'la kıyaslandığı bu sohbette, eğitim, bilim, mimari, gündelik yaşam gibi konularda Türkistan'ın geri kalmışlığı bu kıyas üzerinden açıkça sergilenir.

Şeyh Celal'in evinde yemeğe davet edildiğinde, konuşma sırasında, kendisinin Darürrahat ülkesinden çıkmasının pek de kolay olmadığını, ülkenin gizliliğinden dolayı bunun ancak ülkenin ileri gelenleri tarafından verilecek bir izinle mümkün olabileceğini öğrenen Molla Abbas epeyce endişelenir. Buradan çıkmanın mümkün olmayacağını düşünür. Şeyh Celal'in kızı Feride Banu ile sohbetlerinde yine Türkistan'ın eksiklikleri ve hataları gün yüzüne çıkar. Bir kadın olarak Feride Banu ondan çok daha bilgili ve eğitimlidir. Üstelik müzikle, sanatla da yakından ilgilidir. Ülkedeki kadınların hep böyle olmaları Molla Abbas'ı son derece şaşırtır.

Türkistan'dan çıkarken İslam için önemli olmuş toprakları görmeyi, Hac vazifesini tamamlamayı hedefleyen Molla Abbas, bu ülkeden çıkması gerektiğini Şeyh Celal'e, bu nedenlerle beraber anlatır. Ülkenin emirine durumunu anlatmasına ve izin istemesine karar verirler. Emirler görüşmelerinden sonra olumsuz cevap alan Molla Abbas, ülkeden çıkmasına izin verilmemesine üzüldü ve kızar. Ertesi sabaha kadar bu sıkıntılar içinde debelenir; fakat sonunda iyi haber gelir ve nihayet izin çıkar. Çıkışı yapmak için karakola giden Molla Abbas burada bir süre bekletilir. O sırada tanıdıkları gelip onunla vedalaşır. Burada akşam yemeği yedikten sonra ne olacağını beklerken uyuyakalır. Gözlerini açtığıdaysa kendini Gırnata'da bir hastanede bulur. Hemşireden altı gündür burada yattığını, kendisini Elhamra civarında, dağda baygın olarak bulduklarını ve hastaneye getirdiklerini öğrenir.

Kendini toparladıktan bir süre sonra Paris'e dönen Molla Abbas'a, dönüşünden önce Margarita'dan bir mektup gelmiştir. Mektupta, Sudan'da Mehdi Muhammet Ahmet adında birinin Mısır hükûmeti ve Mısır'a girmiş İngilizler ile savaşa başladığına dair haberler olduğu yazmaktadır. Ayrıca Fransızların, bu bölgede İngilizlerin güçlenmesinden rahatsız olduğu, bu yüzden İngilizlere karşı koyacak vatanseverlerin Sudan'a gitmeyi planladıkları da belirtilmiştir. Margarita Molla Abbas'a, Arapça ve Fransızca bilmesinden ötürü, Sudan'a gidecek gönüllü Fransızlara eşlik etmek ister mi diye sormaktadır. Molla Abbas bu konuda kararını Paris'e varınca vereceğini söylediği bir mektupla ona karşılık verir. Darürrahat Müslümanları hikâyesi bu şekilde son bulur. Bundan sonra Molla Abbas'ın başına gelenleriye "Sudan Mektupları"ndan takip ederiz.

1.3. Sudan Mektupları

Darürrahat'tan Paris'e dönen Molla Abbas, birkaç gün burada dinlenir ve sonrasında Margarita'yı görmeye gider. Margarita, babasının ölümünden bir süre sonra onun işlerinin başına geçmiş bulunmaktadır. Molla Abbas'la da, görüşmeleri sırasında İslam ülkeleri ile Fransa arasındaki ticarete dair sohbet ederler. Bir süre sonra bu konuşmaya bazı tarihi olaylar ve Mısır'ı işgal eden İngilizler konusu da dahil olur. Margarita tarihe ve coğrafyaya hakimiyetiyle Molla Abbas'a bazı bilgiler vermeye başlar. Anlatılan bu olayları dinleyen Molla Abbas, kendisinden ne istediğini Margarita'ya sorar. Margarita, Fransa'dan Sudan'a gidip orada İngiliz işgaline karşı mücadele eden Şeyh Ahmed'e yardım edecek bir grup insan olduğunu söyler ve Molla Abbas'a onlara katılmak ister mi diye sorar. Molla Abbas da bu teklife olumlu yanıt verir.

Bu karardan birkaç gün sonra Margarita'nın evinde Molla Abbas ve birlikte Sudan'a yolculuk edeceği üç Fransız genç bir araya gelir, tanışırlar. Gençlerden birisi doktor, birisi mühendis ve birisi memurdur. Bu tanışmadan sonra yolculuk ve Afrika coğrafyası hakkında konuşurlar. Bu konuşmada dört konunun çözülmesi gerektiğine karar verirler: Sudan'a hangi yol üzerinden güvenli bir biçimde gidebilecekleri,

yolculuk sırasında çölde kaybolmamak yahut aç kalmamak için ne gibi önlemler alınması gerektiği, ne tür eşya ve silahla yola çıkılması gerektiği, Sudanlıların kendilerini casus sanmamaları ve güvenmeleri için ne yapmaları gerektiği. Bu konuşmanın sonunda fikir birliğine varırlar ve iki hafta sonra sefere çıkmaya karar verirler. Kendilerine bir seyahat rotası çizerler, yanlarına bir aşçı ve dört hizmetçi alacak, gereken silahları da yanlarında taşıyacaklardır. Fransızların Çerkes kılığında olmalarına, Molla Abbas'ın da şeyh gibi gösterilmesine karar verirler. İki hafta gereken her şey temin edilir, Margarita ile vedalaşır ve yola çıkarlar.

Yola çıktıktan iki gün sonra Marsilya'ya varırlar. Aynı akşam gemiyle Cezayir'e yol alırlar. Vardıklarında bir otele yerleşirler. Molla Abbas bu bölgenin tarihine, nüfusuna ve ekonomisine dair bilgiler verir. Ertesi gün Cezayir valisinin davetine katılırlar. Burada gidecekleri Sudan'a ve güzergâhlarındaki bölgeye dair bilgiler edinirler. Yollarının üzerinde Kadınlar Ülkesi adlı bir yer olduğunu da öğrenirler. Ayrıca siyah bir Müslüman olan Abdullah Dari ile tanışır, Dari onlara yolculuklarında kılavuzluk edebileceğini söyler. Onlar da bunu memnuniyetle kabul ederler. "Sudan Mektupları" burada son bulur ve Molla Abbas'ın yaşadıklarının devamını "Kadınlar Ülkesi" hikâyesinde okuruz.

1.4. Kadınlar Ülkesi

Cezayir'den yola çıkan Molla Abbas ve arkadaşları on sekizinci günde Büyük Sahra'ya varırlar. Kırkinci günde de çölü yarırlar. Bu sırada bir kum fırtınası oluşur fakat nihayetinde sağ salim kurtulurlar. Yola devam ettiklerinde farkında olmadan Kadınlar Ülkesi'ne varırlar. Aniden sesler duyarlar ve karşılarında yüz kadar kadının, at üzerinde süngüleriyle kendilerine doğru geldiklerini görürler. Abdullah Dari'nin de kadınlara katıldığını fark ederler. Kadın askerler onları esir alırlar. Eşyaların ve onların başına nöbetçi dikerek ülkenin kraliçesine haber vermeye giderler.

Bir süre sonra Molla Abbas ve arkadaşlarına yemek ve su getirirler. Kraliçe, sabaha kadar bekletilmelerini, sabah da kendisine getirilmelerini askerleri aracılığıyla

başlarındaki nöbetçiye bildirir. Böylece Molla Abbas ve Fransızlar ne yapacaklarını aralarında tartışmaya başlarlar. Abdullah Dari onlara, ülkedeki geleneğe göre ne yapılacağını anlatır. Kadınlar Ülkesi'nde esir alınan erkekler serbest bırakılmaz, hareme koyulur, buna uygun olmayanlar da işçi, aşçı, çalgıcı vs. olarak kullanılmış. Hareme alınan erkekler de adeta yarış atı gibi yetiştirilmiş.

Sabah olduğunda kraliçeye götürülürken yolda gördükleri insanların hep kadınlar olduğunu fark ederler. Nadiren erkekler dışarı çıkmışsa da bunlar örtülüdürler. Ayrıca yoldaki bazı kadınlar onları edepsizce izlemektedirler. Bu durum onlarda büyük şaşkınlık yaratır. Sonunda kraliçenin "Badbur" adı verilen evine varırlar. Bir süre sonra da kraliçenin odasına alınırlar. Kraliçe otuz yaşlarında, siyah ve güzel bir kadındır. Kraliçe onlara korkmamalarını, kendilerine zarar gelmeyeceğini fakat gelenekleri gereği itaat ve edep içinde durmalarını söyler. Bundan sonra onları kraliçenin evinde bir bölmeye yerleştirirler.

Molla Abbas uygun bir dille kraliçeden eşyalarının geri verilmesi için izin ister ve bunu başarır. Bu sırada Abdullah Dari'nin onları kraliçeye para karşılığında sattığını da öğrenirler. Molla Abbas burada gözlemlediklerini aktarır. Bu ülkede Türkistan'ın tam aksine bir yaşam olduğunu, erkeklerin çocuk baktığını, her kadının birden fazla kocası olduğunu, bunların tüm ev işlerini yaptığını anlatır. Kadınlar ise ok atmak, güreşmek gibi geleneklere sahiptirler ve ülkenin tüm yönetim kademeleri de onların elindedir. Ayrıca erkekler örtülüdürler.

Nihayet bir gün kraliçe, Fransızlardan Mösyö Marten'e hizmetçisi ile haber gönderir. Kendisiyle o akşam vakit geçirmek istediğini bu yüzden de yıkanıp, süslenip, hazırlanması gerektiğini bildirir. Mösyö Marten bu durum karşısında şaşırır ve mahcup olur. Onu bu durumdan nasıl kurtarabileceklerini aralarında konuşmaya başlarlar. Molla Abbas, sefer sebebiyle yorgun olduklarını ve kraliçenin dilini de bilmediklerini bu yüzden kendilerine bir süre daha izin vermelerini söylemeyi teklif eder. Başka çare bulamazlar ve Molla Abbas konuşmak için kraliçenin yanına gider; lakin kraliçe bu sözleri gerekçe olarak kabul etmez ve emrinin kesin olduğunu belirtir.

Molla Abbas'ın sözlerinin işe yaramadığını öğrendiklerinde çok üzürlüler. Mösyö Marten ise çok sinirlenir ve duvarda asılı bıçağı alıp gömleğinin içine saklar. Bir süre sonra hizmetçi gelip onu kraliçeye götürür.

Saraya, ülkenin yakınından büyük bir kervan geçeceği haberi gelir. Böylece hazırlıklar başlar. Kraliçenin ve askerlerinin bu talan için yola çıkacağını anlayınca Molla Abbas ve arkadaşları bunun kaçmak için iyi bir fırsat olabileceğini düşünürler. Bir plan yapar ve beklerler. Sonunda o gece, hazırladıkları afyonlu şerbetle sarayda çalışan kadınları sarhoş ettikten sonra eşyalarını toplayıp saraydan kaçarlar. Kraliçenin ve askerlerinin saldıracağı kervanın güzergâhına doğru yol alırlar ve onlara haber vermek isterler. Nihayet Molla Abbas önden giderek kervana yetişir ve tehlikeyi onlara anlatır. Bir süre sonra Fransız arkadaşları da kervana varır. Böylece kervandakilerle beraber bu duruma karşı ne yapabileceklerini müzakere ederler. Birlikte bir plan yaparlar.

Yeniden yola çıkarlar ve kervanın olağan güzergâhını bozmadan ilerlerler. Bir süre sonra dururlar. Burada kendilerine kumdan bir kale inşa ederler. Kervanda bulunan silahlarla da hazırlık yaparlar. Sonunda kraliçe ve askerleri onlara doğru saldırıya geçtiğinde silahlarıyla onları durdurmaya çalışırlar. Nihayet epey miktarda askeri atlarından düşürünce geri kalanlar da korkar ve sonunda pes edip geri çekilmeye başlarlar. Sonunda bu beladan kurtulunca Molla Abbas ve arkadaşları kervanla beraber Tunus'a doğru yol alırlar. Buraya vardıklarında ise Sudan'da Muhammed Ahmed'in öldüğünü ve ülkede büyük kıtlık ve karmaşa başladığını haber alırlar.

Bu haberlerden sonra Fransızlar kendi ülkelerine, Molla Abbas ise İstanbul'a doğru yola çıkar. Buradan da Taşkent'e dönmeyi planlar. "Kadınlar Ülkesi" hikâyesi burada son bulur. Molla Abbas'ın kahramanı olarak yer aldığı bir diğer hikâyeye ise "Gül Baba Ziyareti"dir. Bu hikâyeye, tezimizin "Giriş" bölümünde de belirttiğimiz üzere, inceleme konumuzu içermediği için yer vermemeyi uygun gördük.

1.5. Arslan Kız

Hikâye Kaşgar'da yer alan Üçturfan şehrinin Çinliler ve Kalmuklar tarafından kuşatılmış olduğu bildirilerek başlar. Çin askerleri tarafından buradaki Müslüman halk şiddet ve kıyama maruz bırakılmış ve böylece şehir ele geçirilmiştir. Şehre giriş ve çıkış kapatılmış olduğundan, kimi zaman bazı cesur gençler buradan haber almak için gelse de Çin'in askerleri tarafından katledilirler. Üçturfan halkı dışarıda ne olduğunu bilmemekte ve Kaşgar'dan kendilerine yardım gelmesini umut ederek şehri savunmaya devam etmektedirler.

Kuşatmanın yirmi yedinci günü Çinliler beyaz bayrak çekip elçileriyle bir mektup yollarlar; fakat beldenin muhafızı Alaca Bey ile şehrin din adamı Şeyh İzzet Ata, etraflarına toplanan halka bu mektubun bir hile olduğunu, iman ve kılıçlarına dayanarak şehri savunmaya devam etmeleri gerektiğini söylerler. Mektupta Çinliler, Üçturfan halkına, yirmi dört saat içinde teslim olmalarını ve yüklü bir miktar tazminat ödemelerini aksi takdirde bir kişiyi bile sağ bırakmayıp şehri alacaklarını bildirmişlerdir. Sabaha kadar cevap vermeleri gereken bu mektup sebebiyle halk toplanıp kara kara ne yapmalı diye düşünürler.

Halkın büyük bir kısmı çeşitli sebeplerden dolayı teslim olmanın daha iyi olacağını düşünse de, İzzet Ata, Alaca Bey, birkaç subay ve molla onların aksine şehri teslim etmemek kanaatindeydiler. Çoğunluk teslim olmaktan yana olduğundan bu karar kabul edileceği sırada, o ana kadar konuşmaları sessizce perde arkasından dinleyen, İzzet Ata'nın on altı-on yedi yaşlarındaki kızı Gülcemal toplantı yerine girer. Topluluktan izin alarak söze başlayan Gülcemal, tarihte yaşanmış Yarkent olayını örnek göstererek, teslim olduklarında Çinlilerin sözlerinde duracaklarının garantisini olmadığını anlatır. Kaşgar'dan yardım gelme ihtimalinin de hala var olduğunu belirterek, teslim olduğunda canlarını korumuş olsalar bile esaret altında yaşamamanın manasız olduğunu ifade eder. Bu yüzden esaret altında yaşamaktansa özgürlükleri için savaşıp ölmeyi tercih ettiğini söyler. Ardından şehirden çıkıp Kaşgar'a giderek yardım getirmek için babasından izin ister.

Gülcemal aniden cebindeki bıçağı çıkarıp saçlarını kökünden keser ve meclisi terk eder. Topluluk şaşkınlıkla onu izler. Alaca Bey Gülcemal'i onaylayan ve yücelten bir konuşma yapar, bu etkiyle halk da teslim olmamaya karar verir. Böylece Gülcemal iki-üç güne kadar yola çıkacağını, eğer Çinliler tarafından başı kesilip şehre getirilmezse sağ salım Kaşgar'a doğru gittiğini anlayabileceklerini söyler.

Gülcemal, İzzet Ata'nın tek çocuğudur. Büyük bir sevgi ve özenle büyütülmüştür. Okuma yazma bilmenin yanı sıra çeşitli bilimlerde de tahsil görmüştür. Arapça ve Farsça bilmektedir. Bir süre önce annesini kaybedince de evin tüm işlerini üstlenmiştir. Ayrıca at binen, ok ve tüfek kullanan biri olduğu gibi dikiş nakışta da marifetlidir. Babasının hediyesi olan İngiliz tüfeğini, dürbünü ve pusulayı da kullanmayı bilen Gülcemal herkesin saygı duyduğu biri haline gelmiştir.

Gülcemal'in cesaretinden sonra halk şehri daha büyük bir gayretle savunur, birlik ve dayanışma içerisinde ellerinden geleni yaparlar. Gülcemal de bu sırada yolculuk hazırlığına başlar. Bir yandan da şehirdeki yaşlılara danışır. Onun bu vatansever hali şehirde herkesin konuştuğu bir mesele haline gelir. Silahlarını yanına alıp atını da hazır eden Gülcemal, yola çıkmadan önce yakınlarıyla vedalaşır. Yola çıktıktan bir süre sonra kale kapısına ulaşır ve böylece Kaşgar'a doğru yol alır. Doğrudan Kaşgar'a çıkacak yol Çinliler ile çevrili olduğundan buradan gidemeyeceğini bilen Gülcemal Çin içlerindeki yoldan dolaşarak Kaşgar'a varmaya çalışacaktır.

Yolda çeşitli tehlikeler atlatsa da mahareti sayesinde bunların üstesinden gelen Gülcemal nihayet Kaşgar'a varır. Babası ve Alaca Bey'in yazdıkları mektupları ikinci kadı Nureddin Hoca'ya teslim eder ve Üçturfan'ın durumunu da anlatır. Kadı ise ona, Kaşgar'da diğer bölgelerde de kuşatmaları olduğunu, ancak bunlardan kurtulurlarsa Üçturfan'a yardım gönderilebileceğini anlatır. Nureddin Hoca ve Gülcemal birlikte başkadiya gidip durumu anlatırlar. Başkadı onlara yeterli bir cevap vermeyip çaresiz olduklarını söyleyince ondan da umudu keserler ve beldenin yöneticisi Taştımur Bey'in yanına giderler. Burada da farklı bir cevapla karşılaşmazlar. Gülcemal'a dinlenmesi için bir oda tahsis edilir. Kaşgar'da durumun kötü olduğunun ve Çinlilerin büyük baskı

kurduklarının farkına varan Gülcemal, pek çok devlet görevlisinin de rüşvet ile Çinlilere yardım ettiğini öğrenir.

Gülcemal, önce Yenişehir'in Çinlilerin kuşatmasından kurtarılması gerektiğini, ancak bu şekilde Üçturfan'a yardım götürülebileceğini anlar. Ayrıca Hokand'dan Kaşgar'a yardım getirmek üzere kırk bin askeriyle beraber Kaşgar'a doğru yola çıkan Yakup Bey adında birinin olduğunu öğrenir. Bunun üzerine Gülcemal Yakup Bey'e bir mektup yazarak işgal altındaki bölgelere, halkın durumuna, Çinlilerin yaptıklarına, yöneticilerden bazılarının umursamazlıklarından ve rüşvet almalarından, kuşatma altındaki yerlerin kurtarılması için neler yapılması gerektiğine dair fikirlerinden bahseder. Bu mektubu Yakup Bey'e iletmesi için onun bir arkadaşına verir.

Evinde kaldığı Taştımur Bey'in Çinlilerle işbirliği yaptığını, kendisini de sürekli gözetim altında tuttuğunu bir süre sonra fark eden Gülcemal bu adamdan hayır gelmeyeceğini anlayınca yeni çözümler düşünmeye başlar. Bütün bu süreç boyunca Gülcemal'i kısa saçlarından, giyiminden, silahlanmasından ve kahramanlığından dolayı herkes erkek sanmaktadır. Sonunda bir gün Gülcemal hamama gidip yıkanmak isteyince gerçek ortaya çıkar. Hamamdaki tüm kadınlara Taştımur Bey'in onlardan gerçekleri sakladığını ve Çinlilerle iş birliği yaptığını, diğer şehirlerde de kuşatmalar olduğunu anlatır. Bunun üzerine duruma üzülen kadınlar ona yardım edeceklerini ve evlerindeki erkeklere de durumu anlatıp onları Çinlilere karşı savaşımaya ikna edeceklerinin sözünü verirler.

Hamamdaki kadınlarla beraber giyinip dışarı çıkan Gülcemal, meydanda halka da gerçekleri anlatır ve onlardan işgale karşı koymalarını ister. Böylece Cuma sabahı herkesin silahlanıp atıyla meydana gelmesini ister. Kendisi de itibarlı kişilerle bir meclis toplar. Burada da savaş hazırlıklarına dair konuşmalar yaparlar ve bir plan hazırlarlar. Sonunda Cuma sabahı şehrin kapılarından hep birlikte silahlanıp çıkarlar ve Gülcemal'in önderliğinde Çinlilerle savaşır. Epey kayıp vermelerine rağmen nihayet üstün gelirler ve Yenişehir'i Çinlilerin elinden kurtarırlar. Üçturfan'a yardım için asker göndereceklerini öğrenen Çinliler bir yenilgi daha almamak için geri çekilir ve

kuşatmayı kaldırırılar. Gülcemal de Üçturfan'a geri döner. Böylece onun kahramanlığı sayesinde halkı düşman elinden kurtulur. "Arslan Kız" hikâyesi burada biter.

1.6. Gündoğdu

Hikâye, "Deniz Kenarı" adlı bir bölümle başlar. Bu bölümde Karadeniz kıyısında adı belirtilmeyen bir şehir tasvir edilir. Burada, genç bir adamla genç bir kadının deniz kenarındaki konuşmaları aktarılır. Genç kadın adama öncelikle neden dalgın olduğunu, sürekli neden düşünceli bir hali olduğunu sorar ve Şark'a dair bu kadar düşünülecek bir şey olmadığını söyler. Genç adam onun bu sözlerine katılmadığını belirtir. Asya'nın çok önemli bir toprak olduğunu söyler.

Konuşmanın devamında kadın, adama bir Rusa aşık olursa ne yapacağını sorar. Adam, bu hislere engel olacağını söylese de kadın bunun çok zor olduğunu belirtir. Din farklılığı sebebiyle bir Rusla evlenmek istememesinin yanlış olduğunu söylediğinde, adam kadına bunun sebebini açıklar. Ömrünü milleti için çalışmaya adanmış olduğunu söyleyen adam, yabancı bir kadınla evlenirse bir nebze de olsa milletinden uzaklaşabileceğini, bu yüzden bunun mümkün olmadığını söyler. Zaten herhangi bir kadınla da evlenmek, kendi hayatını yaşamak değil milleti uğruna yaşamını feda etmek fikrini taşımaktadır. Konuşmaları böylece biter ve yürümeye başlarlar. "Deniz Kenar" bölümü burada biter.

İkinci bölüm "Danyal Bey" adını taşır. Bu ilk sahnedeki genç adamın da Danyal Bey olduğunu öğreniriz. 1881 yılının Ağustos ayında, Volga boyunda, Batırbay'ın evinde yaşanan bir sahneyle bölüm başlar. Batırbey'in kızı Leyla Hanım ile Danyal Bey birbirlerini sevmektedirler. Aralarında geçen konuşmada Danyal Bey, Leyla Hanım'a kendisinin evlenme teklifini kabul etmekte kararlı olup olmadığını sorar ve ona zengin, refah bir hayat vadedemediğini, geleceklerinin belirsiz olduğunu söyler. Leyla Hanım ise bu sözlerle kızar ve kararının kesin olduğunu belirtir. Babasından izin almaya çalışacağını anlatır. Danyal Bey ona bir defter verir ve eğer babasından izin alamazsa bu defterde yazanları uygulamasını söyler. Bu sırada da uzaktan Leyla Hanım'ın üvey annesi ve kardeşlerinin geldiğini görürler, böylece vedalaşırlar ve Danyal Bey uzaklaşır.

Hikâyenin üçüncü bölümü "Moskova Sergisi" başlığıyla sunulur. 1880 yılında Moskova'da düzenlenen bir sergi anlatılmaktadır. Sergi Rusya'da yaşayan tüm halkların yaşamlarına, kültürlerine dair örnekler sergilenmektedir. Müslüman halklara ait bölümler, serginin en dikkat çekici kısmı olmaktadır. Misafirperverliği ve insanlarla kurduğu sıcak ilişkileriyle zengin bir bey olan Yakup Efendi Bayçurin, sergide en çok dikkat çeken isimdir. Yakup Bey'in evinde sık sık düzenlediği meclislerde çeşitli vilayetlerden insanlar ağırlanır. Bu meclislerden birinde postacı bir mektup getirir. Misafirlere hitaben Yakup Bey, mektubun evden geldiğini, iyi olduklarını belirttiklerini ve Danyal Bey'in kısa zamanda Moskva'ya geleceğini haber verdiklerini söyler.

Danyal Bey "N'ışleyelim?" isimli bir yazısıyla halk arasında tanınan bir isimdir. Ayrıca Akmezar köy halkı, Rus yönetimi tarafından dinî faaliyetleri yasaklamasına rağmen, gizlice Müslümanlık etmekle suçlanıp Rus yönetimi tarafından Sibiry'a sürülecekleri sırada Danyal Bey bu duruma engel olmuştur. Bu bilgilerden sonra yazar Danyal Bey'i daha ayrıntılı olarak tanıtmaya başlar. Danyal Bey Türk-Tatar hanedanının soyundan gelmiştir. Babası Ali Bey toprak sahibi bir asilzade ve yüzbaşısıdır. Onu Rus devletinde memuriyete alansa general-validir. Ali Bey generalin resmî tercümanıdır. Onu işe alırken generalin yaptığı imtihan da burada anlatılır. Generalin isteğiyle Ali Bey sınava çağrılır, babası Hüseyin Bey'le gelirler. İmtihanda çok başarılı olamasa da prens onun işe alınmasını ister. Ali Bey bundan sonra zaman içerisinde yüksek rütbelere erişir.

Danyal Bey ise 1850'de dünyaya gelir. Annesi Mergube Hanım onun yetiştirilmesinde son derece etkili olur. Babası Ali Bey ise onun yetişmesinde annesi kadar etkili olamaz. Yedi sekiz yaşlarında Danyal Bey mektebe gönderilir. Ali Bey ilerleyen yıllarda onun Rusça öğrenmesini ve memuriyette çalışmasını ister fakat annesi buna karşı çıkar. Tartışmalar epeyce sürer. İlerleyen yıllarda nihayet Danyal Bey İl Merkez Gimnazyası'na gönderilir. Daha sonra da hukuk fakültesini bitirir. Köyüne dönüp annesiyle yaşamaya başlayan Danyal Bey Rusya topraklarındaki gelişmeleri takip ettiğinden, gözlemleri sonucunda millete hizmet fikriyle dolar ve tüm ömrünü buna adamaya karar verir. Bu işe başlamadan önce de halkın içinde olup, onların halini en iyi şekilde öğrenmesi gerektiğine kanaat getirir.

Danyal Bey çok çeşitli meclislere gider; okullarda, camilerde, çarşıda, pazarda dolaşır insanlarla tanışır, onları dinler. Bir süre sonra da toprak işlerini annesine emanet edip il merkezine gidip avukat olarak kaydolur. Kısa sürede başarısı sayesinde adı bilinen bir avukat olur. Bir yandan da daima milletin içinde olduğu zor durumu ve gaflet uykusunu düşünüp buna dair çözümler aramaktadır. Günlerce, aylarca bu düşüncelerle yaşar. Milletin bu uyanışı gerçekleştireceğine dair inancını ise hiç kaybetmez.

"Gündoğdu" hikâyesi, Tercüman Gazetesi'nde parça parça tefrika edilirken, devamının olacağını belirtilmesine rağmen burada yarım kalmış ve devamı basılmamıştır.

1.7. Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan

Ahmet Bey, soylu bir aileden gelen bir albaydır. Bu rütbesine rağmen savaş sanatına dair pek bilgili olmadığı gibi güçlkle okuyup yazabilmektedir. Çevresi geniş bir adam olan Ahmet Bey tatlı dilli ve keyfine düşkün bir adamdır. Eşi de soylu bir ailenin kızıdır. Bir kız bir erkek çocukları vardır. Oğlu Cevat Bey molladan Arapça-Türkçe dersleri almaktadır, bir yandan da Rusça öğrenmektedir. Bu eğitim ise pek de yoğun şekilde ilerlememektedir. Anne babası da bundan şikayetçi değildir. Annesine göre fazla okumak mal düşkünü beylere ve kahyalara göre bir iştir. Cevat Bey ise çokça mal mülk sahibi bir ailenin oğlu olduğundan buna ihtiyacı yoktur.

Ahmet Bey'in malı mülküyle ilgili işleri kahyası bir Ermeni olan Bedros Ağa yürütmektedir. Bedros Ağa, Ahmet Bey'den çok daha iyi Türkçe ve Rusça bilmektedir. İnsan ilişkileri çok iyi olan Bedros Ağa ayrıca işleri de ilerletmiş ve Ahmet Bey'in gelirlerini de arttırmıştır. Bedros Ağa'nın eşi Meryem iyi seviyede Ermenice ile bir miktar Rusça okuyup yazabilmektedir. Meryem Hanım, ilimsiz yol alınamayacağına inandığı için daima oğullarının eğitimini düşünen bir kadındır.

Ahmet Bey'in vefatından sonra oğluna büyük miktarda toprak ve mal kalır. Bedros Ağa ise bu ölümden sonra kahyalığı bırakıp kendi işlerini yürütmeye başlar. Bir süre sonra tanınan bir tüccar haline gelir. İşleri iyi gider ve zengin bir adam olur.

Kazancını ise çoğunlukla iki oğlunun, Ohannes ve Mıgırdıç'ın eğitimleri için harcamaktadır. Çocuklarının ikisi de üniversiteyi bitirir.

Cevat Bey ise babasından kalan malı mülkü olması gerektiği gibi idare edememektedir. Gittikçe borçlanır ve zor durumlara düşer. Her ne kadar eşi de zengin bir ailenin kızı olsa da, onun ailesinden de fayda gelmez. Ahmet Bey'in ölümünün üzerinden on yıl kadar zaman geçtiğinde, ondan kalan mal mülk de harcanıp gitmişti. Cevat Bey her şeyi satmak zorunda kalınca sonunda annesini ve eşini alıp şehrin uzağında küçük bir eve yerleşir. Kadınlardan kalan mücevherleri de satarak her gün sarhoş gezmeye başlar. Belediye başkanı onların haline acıyıp Cevat Bey'i işe alır fakat durum değişmez ve sonunda onu işten çıkarmak zorunda kalırlar.

Bir süre sonra Bedros Ağa'nın oğlu Ohannes, Cevat Bey'i çağırır. Ohannes müfettiş olmuştur. Cevat Bey'e kendi yazıhanesinde tercümanlık işi verir. Ohannes'in kardeşi ise komşu ilde mahkeme üyesi olarak çalışmaktadır. Bedros Ağa ve oğulları hem zengin hem sözü geçen insanlar olmuşlardır. Onların bu haline bakan anneleri mutlu olmakta, Cevat Bey'in halini gören annesi ise çokça üzülmemektedir. "Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan" adlı hikâye burada son bulur.

1.8. İvan ve Süleyman

İvan ve Süleyman aynı mahallede yaşayan iki çocuktur. İvan'ın annesi Marya ile Süleyman'ın annesi Halime Hanım birbirlerine komşudurlar. Bu sebeple görüşür, dostluk ederler. Çocukların yaşı gelince eğitim için ilkokula başlarlar. İvan Rus okuluna, Süleyman ise mektebe gönderilir. İvan burada matematik, İncil, okuma yazma öğrenirken Süleyman yalnızca üç kez Kur'an'ı hatmetmeyi başarır. Zira okulda daha fazlası öğretilmez.

Çocuklar on üç yaşlarına geldiklerinde, Mısır'da yaşayan Fransız bir tüccar olan Mösyö Bardo şehirlerine gelir. Yanında çalıştırmak ve ticareti öğretmek için iki çırak almak isteyen Mösyö Bardo'ya İvan ve Süleyman'ı önerirler. Böylece Mösyö Bardo,

anneleri ile görüşerek çocukları götürmek için izin ister. Başta iki anne de bu duruma razı olmazlar; fakat bir süre sonra, çevreye de danışmaları sonucunda, Marya Hanım oğlunun gitmesine izin verir. Halime Hanım ise oğlunun kalmasını ister.

Aradan iki sene geçer. İvanher ay annesine para yollamaktadır. Ahmet iş bulamayınca karın tokluğuna kahveci olarak çalışmaya başlar. Annesi Halime Hanım güçlkle geçinir ve kimi zaman açlığa dayandığı günler de olur. Bir süre sonra da vefat eder. Marya Hanım ise oğlunun gönderdiği paralar sayesinde üç inek almış ve sütçülük yapmaya başlamıştır. Son derece mutlu bir şekilde geçinmektedir.

İvan Mısır'da Arapça, Fransızca ve İngilizce de öğrenir. Mösyö Bardo'nun vekili olarak çokça seyahat eder ve ticaretle uğraşmaya devam eder. Süleyman ise kahveci olarak çalışmaya devam eder. İvan, annesini yılda bir kez ziyarete gelir ve gelince arkadaşı Süleyman'ı da görür, ona hediyeler getirir.

Süleyman birkaç yıl sonra evlenir. Geçinmek böylece daha da zor hale gelir. Onun bu halini görünce İvan, kendisine eşiyile beraber Mısır'a gelmelerini ve Mösyö Bardo'nun yanında çalışmasını önerir. Süleyman bu teklife sevinir. Oysa eşi Mısır'a gitmek istemez, burayı çok uzak bulur. Süleyman ne yaparsa yapsın ona bunu kabul ettiremez. Böylece o da kahveciliğe devam eder. Bu işle kıt kanaat geçinerek yaşlanır.

Tercüman'da bu hikâyenin devamı olduğu yazılmışsa da hikâye burada son bulur ve tefrikanın devamı gelmez.

2. Hikâye ve Romanlarındaki Kadın Tiplerinin ve Meselelerinin İncelenmesi

Gaspıralı'nın zengin düşünce dünyası, onun geniş bir alanda çalışmalar yapmasını ve pek çok farklı amaca sahip olmasını sağlamıştır. Yine de bu çeşitliliğin bazı temel amaçlar ve düşünceler üzerinden şekillendiğini söylemek yanlış olmaz. Çağın ve getirdiği değişimlerin farkında olan her aydın gibi Gaspıralı da milletin bu modernleşme çizgisini takip etmesi gerektiğini fark etmiş ve bu amaçla pek çok alanda çalışmalar yapmıştır.

Her türlü yazılı ürünün ve bu ürünlerin yayılmasının, modernleşmenin zihinden zihne aktarılmasındaki en önemli araç olduğu açıktır. Gazete, dergi, roman, hikâye gibi her tür yayınlara, yani okuma-yazma faaliyetleriyle, insanların zihinlerinde yeni bir toplum idealini şekillendirmek ve bunu salt bir ideal olmaktan çıkarıp somut eylemlere dönüştürmek Gaspıralı'nın temel hedeflerinden biri olmuştur. Bu konudaki başarısı onun her alandaki başarısının en büyük pekiştiricisidir.

İsmail Bey'in, her tabakadan okuyucuya hitap edebilecek, onların ilgisini çekebilecek olan edebî metinlerini diğer tüm basın faaliyetlerinden ayrı bir yerde tutmak gerekir. Zira bu metinler, belirli bir konuyla sınırlandırılmamış ve gündelik yaşamın olağan ayrıntılarını da içine katarak geniş bir okuyucu kitlesini hedef almıştır. Bu hayata dair, olağan ve herkesi alakadar eden konulardan birisi de elbette ki her yönüyle toplumsal cinsiyettir.

Bireyler yaşamın içerisinde etnik yahut dinî kimlikleri, politik fikirleri veya meslekleri gibi statüleriyle değil, biyolojik getirileri sebebiyle, her şeyden önce kadın ya da erkek kimliğiyle var olurlar. Bu temel farklılık ve onun getirileri toplumun inşasında önemli bir rol oynar. İşte Gaspıralı da yeni bir toplum inşasında bu temel meseleyi özellikle edebî metinlerinde ele almış ve konuya dair öne sürmek istediği fikirleri bu metinler içerisinde eritme yolunu seçmiştir.

2.1. Batıya Uzanan Yolda İki Önemli Durak: Jozefin ve Margarita

"Erken modernleşme dönemi" olarak adlandırabileceğimiz 19. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan dönemde Batılı toplumların öne çıktıkları alan "maddî" olan dünyadır. Bilim, teknoloji, ekonomi gibi rasyonel düşünce etrafında şekillenen her türlü gelişmede ve yönetim biçimlerinde günden güne güçlenen Batılı ülkeler, bu güce dayanarak, kendilerinde Batılı olmayan halklar ve ülkeler üzerinde hakimiyet kurma yetkisini buluyorlardı. Bu hakimiyetin neticesinde "sömürge" kavramı yayılıyor, sömürülen Doğulu halklarının bu durumdan kurtulmak için, Batının sahip olduğu bilgi donanımını, teknolojiyi, esasında tüm sahalardaki gelişmeyi kendi hayatlarına uygulamaktan başka çareleri kalmıyordu.

Doğulu halkların, bu değişimi kendi yaşamlarına taşıırken bir yandan da kültürlerini ve geleneksel özelliklerini de korumaları gerekiyordu. Bu, bir nevî, var olan geleneksel kültürü akılcı bir tavırla yenileme gereği idi. Elbette bu yenileşme bir tür "taklit" olmamalıydı. Zira körü körüne bir taklit, beraberinde millî kültürün yok oluşunu da getirebilirdi. İşte bu sebeple 19. yüzyıldaki gelişmelerin ortaya çıkardığı modernleşme, Doğulu toplumlar tarafından uzun bir süre "yapay" ve "tehlikeli" bir kavram olarak görülmüştür. Bu tehlikeye karşı bir tepki olarak da insanlar geleneklerine ve onun simgesi olan milliyetçiliğe sarılmışlardır.

Serpil Sancar da Türk modernleşmesini incelediği kitabında konuya şu şekilde değinir: *"Erken modernleşme dönemi edebiyatına bakınca 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılda dünyanın diğer sömürgeleşme korkusu yaşayan coğrafyalarında olduğu gibi zihinlerin temel arzusunun iki farklı medeniyeti temsil ettiği düşünülen dünyanın Doğusu ile Batısı arasında kendini doğru bir yere oturtmak kaygısı olduğunu görüyoruz."*⁷¹ Nitekim bu kaygı Tanzimat döneminde eser veren yazarlarda olduğu gibi Gaspıralı'da da görülmektedir. Bu iki kültür arasındaki farkın, yalnız edebiyatta değil, toplumsal yaşamın her alanında su yüzüne çıkan bir gerilimi teşkil ettiğini ve bu gerilimin günümüzde dahi sürdüğünü söyleyebiliriz. Doğu ile Batı arasında farklılıklar

⁷¹ Serpil Sancar. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.126.

olduğu fikri, erken modernleşme dönemi boyunca edebiyatın kurucu öğelerinden birisi olmuştur. Bu farklar da toplumsal yaşamın şekli, inançlar, ahlak kavramı, kültürel özellikler gibi başlıklar çerçevesinde ortaya koyulmuştur.

"Frengistan Mektupları"nda Doğu ile Batı arasında karşılaştırmalar yapan Gaspıralı, bu hikâye aracılığıyla, bugün bile tam bir çözüme kavuşamamış olan Doğu-Batı gerilimine dair kendi bakış açısını ortaya koyar. Hikâyede bu bakış açısının kadın karakterler üzerinden sunulduğunu görürüz. İsmail Bey, zihnindeki "ideal kadın" önerisini anlatırken bir erkek kahramanın, yani Molla Abbas'ın dilini kullanır. Böylece o, ideal kadın önerisini bir erkeğin tanıklığıyla ortaya koyarak, ataerkil bir toplumda daha inandırıcı ve kabul edilebilir olmanın yolunu açar.

Hikâyenin girişinde *"Frenk hükemasından (bilge kişilerinden) biri demiş: 'Vay kadınlar, vay kadınlar!'" Vakıa kadınlar neler etmezler! Bana da biri rast geldi.*"⁷² cümleleriyle, okuyucunun bir adım sonra karşılaşacağı "şaşırtıcı, kudretli ve gidişatın yönünü değiştirecek kadın" tipinin haberi verilir. Bu haberi takip edense *"Türkistan'da pek zahir (belli) değil ise de erlerin kadınların eşeyi (eşi) olduğu Frengistan'da yahşi zahir (iyice belli) oluyor.*"⁷³ tespitidir. Gaspıralı, hikâyelerinde kendi toplumuna, kadınların konumları üzerinden ilk eleştirisini böyle yapmış olur.

Hikâyenin ilk kadın kahramanı Jozefin'dir. Molla Abbas'la Odessa'da bir tiyatro oyunu izlerken tanışan Jozefin Batılı kadına ilk örnektir. Paris'ten İstanbul'a gidip orada bir vezire ders vermiş olması sebebiyle Jozefin hem Türkçe bilmektedir hem de Doğunun kültürüne âşinadır. Jozefin'in Molla Abbas'la tanıştığı mekanın tiyatro olması da dikkat çekicidir. Tiyatroya giden ve orada yeni insanlarla tanışan, arkadaşlık kuran bir kadın tipinin Molla Abbas'ın memleketinde, Türkistan topraklarında alışlagelen bir örnek olmadığını biliyoruz.

Tiyatronun ne olduğunu anlatıp, oradaki ortamdan bahseden Molla Abbas, *"Kadınlar ve kızlar açılmayacak şeyleri de açıp açıp cürürler (söyleyip dururlar).*" der

⁷² İsmail Gaspıralı. *Seçilmiş Eserleri 1: Roman ve Hikâyeleri*. (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014, s.95.

⁷³ İsmail Gaspıralı. *age*. s.95.

ve bu duruma karşı duruşunu *"Hiç de açılmasınlar demiyorum, lakin böyle kalabalık cemiyette münasip göremiyorum."* ⁷⁴ şeklinde ortaya koyar. Jozefin'i ise bu kadınlardan ayrı tutmaktadır: *"Yanımdaki Frenk kızı sair (diğer) kadınlara oşamayıp (benzemeyip) edeplice bir şey görünüyor idi. Boyuncuğundan ayağının ucuna kadar kara materiyadan (kumaştan) esvaba çıрманmış (elbiseye bürünmüş) her yeri mestur (örtülü) idi."* ⁷⁵ Böylece Batılı kadına bakış açısının ve eleştirel tutumunun ilk sinyallerini veren Gaspıralı örneğinden yola çıkarak "Türk modernleşmesinde ve kadın haklarına bakışta muhafazakarlık tamamlayıcı parça mıdır?" sorusunu sormak da kaçınılmaz olur.

İsmail Bey'in bu cümlelerinin toplumdan bağımsız, salt bireysellikle kurulmuş olduğuna inanmak da güçtür. Elbette yeni bir toplum inşasını hedeflerken, bu toplumun bünyesinde mevcut olan özellikleri de görmezden gelemeydi. Fazıl Gökçek, konuya dair yazısında, bu dönemin edebiyatında *"toplumun realitesinin, ahlak ve değer yargılarının, yine dinin ve geleneğin kadın ve erkeğin gündelik hayat içindeki rollerini ve davranış biçimlerini belirleyen kurallarının romancı ve hikâyecilerimizi Batılı yazarlardan farklı bazı zorunluluklara ittiğini"* söyler. ⁷⁶ Bu zorunlulukların ve toplumun hassasiyetlerini göz önünde bulundurma gerekliliğinin, yazar tarafından öne sürülecek yeni fikirlerde ve yapılacak özeleştirilerde, bakış açısının "içeriden" olduğuna dair bir kanıt olduğu malum.

Fikirlerinde ve çalışmalarında daima sakin ve ılımlı bir tavır sergileyen İsmail Bey, bu konuda da aynı şekilde davranmış, radikal değil adım adım ilerleyen bir yeniliğin peşinde olmuştur. Yavuz Akpınar'ın ifadesiyle o, *"Türk-İslam cemiyetinin kusurları konusundaki bazı düşüncelerini açıktan açığa söyleyip henüz "kitap okumaya alışmamış" toplumu gücendirmek, incitmek istemezdi. Çünkü yapmayı tasarladığı*

⁷⁴ İsmail Gaspıralı. *age.* s.96.

⁷⁵ İsmail Gaspıralı. *age.* s.96.

⁷⁶ Fazıl Gökçek. "Tanzimat Dönemi Roman ve Hikâyelerinde Kadın-Erkek İlişkilerinin Düzenlenişi ile İlgili Bazı Tespitler". *Türk Yurdu*, Mayıs-Haziran, Ankara: 2010, s. 126-132.

*reformlar için ulemanın, din adamlarının, aydınların, öğretmenlerin ve özellikle de tüccarların desteğine ihtiyaç duyuyordu."*⁷⁷

Jozefin her ne kadar bir Fransız kadını olsa da İstanbul'da kaldığı süre boyunca birtakım değişikliklere uğramış görünmektedir. Ulu orta öpüşen çiftlerden bahsedilince utanan, kızaran, Molla Abbas'la "edeple" sohbet eden Jozefin böylece övgüye de layık görülür: *"Frenk kızı İslamlardan hayli terbiye almış, utanmaya, kızarmaya öğrenmiş, maşallah!"*⁷⁸ Oysa Jozefin tiyatrodan tanıştığı Molla Abbas'ı evine davet eder ve onu burada ağırlar. Türkistan coğrafyası için imkansız olan bu durum Fransızlar için sıradan bir şeydir. Üstelik bu davet sırasındaki sohbetlerinde Jozefin, Molla Abbas'tan öğrendiği bilgileri de unutmamak için bir deftere not eder. Bu meraklı, öğrenmeye hevesli kadın tipi de Doğulu bir erkek için şaşırtıcı fakat aynı zamanda takdire değerdir.

Hikâyenin başında Molla Abbas'ın bahsettiği seyahat rotasında Fransa olmamasına rağmen, Jozefin'le geçirdikleri vakitten ve sohbetlerinden sonra fikri değişir. Karşımızdaki kadın, pasif bir kişiliği değil; aktif, değişimi ve dönüşümü tetikleyebilen bir kişiliği yansıtmaktadır. Nihayetinde birlikte Paris'e doğru yola çıkarlar. Bu yolculuk sırasında da Jozefin Molla Abbas'a Fransızca öğreteceğini söyler. Eğitimli bir kadının, bir erkeğin hayatında "öğretici" konumunda bulunması dikkat çekicidir. Bu yönüyle Jozefin, bilgiye açılan kapının anahtarıdır.

Yolculuğun rotasının değişiminde rol oynayan Jozefin, Molla Abbas'ın kılık kıyafetini de değiştirmek ister. Kendisine, yöresel giysileriyle Fransa'da dolaşmasının pek de uygun olmayacağını, insanların dikkatini çekeceğini söylese de Molla Abbas'ı ikna etmek kolay olmaz. Her ne kadar bu değişime dirense de en azından Fransız gömleklerinden giymeyi ve birkaç boyun bağı almayı kabul eden Molla Abbas, Jozefin'in hediyesi olan eldivenleri takmayı da kabul eder. Jozefin böylece bir kez daha değişimin tetikleyicisi olur.

⁷⁷ Yavuz Akpınar. "Gaspıralı'nın Edebî Eserlerine Genel Bir Bakış ve Darürrahat Müslümanları Romanı". *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler*. (haz. H. Dünder Akarca), Ankara: Türksoy Yayınları, 2003, s.184-187.

⁷⁸ İsmail Gaspıralı. *İsmail Gaspıralı. Seçilmiş Eserleri I: Roman ve Hikâyeleri*. (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014, s.97.

Molla Abbas'ı Fransa'ya gitmeye ikna eden, ona Fransızca öğreten, yeni kıyafetler giymesini sağlayan Jozefin Batı'ya ve Batılılaşmaya açılan kapıyı da aralayan kişidir.

Jozefin'in eğitilmiş, bilgili bir kadın olmasının yanı sıra, güzelliği de hikâyede belirtilmektedir. Zarif, güzel yüzlü bir kadın olarak tasvir edildiği gibi, Molla Abbas tarafından bir güle dahi benzetilmektedir. Nitekim bu güzel ve eğitilmiş kadın karşısında Molla Abbas duygularına daha fazla engel olamaz ve sonunda Jozefin'e evlenme teklif eder. Bu teklifi yapmadan önce kendisiyle bir tür monologa giren Molla Abbas, bir yandan "edep ve ahlak" çerçevesinden taşmamaya çalışırken bir yandan da "isteğin ve gönlün" kuşatması altında kalır. Bu yaklaşma-kaçınma çatışmasının çözümünü de evlenme teklifi etmekte bulur.

Evlilik fikri karşısında şaşkınlık yaşayan Jozefin, bu teklifi düşünmek ve değerlendirmek için Molla Abbas'tan zaman ister. Böylece Türkistan'daki kadınların aksine, kiminle evlenip evlenmeyeceğini seçebilen ve buna tek başına karar verebilen bir kadınla karşılaşmış oluruz. Sonunda teklifi kabul etse de Jozefin'in aklında da bazı sorular vardır. Farklı dinlere ve kültürlere mensup olmalarının aralarında sorun yaratmasından endişe eden Jozefin'i Molla Abbas telkin eder ve onun inançlarına karışmayacağını, çarşafli-örtülü olmamasına itiraz etmeyeceğini söyler. Yine de *"Lakin istemediğim adam ile görüştürmeyeceğim. Kadın bu ya, yanlışlık edebilir."*⁷⁹ diyerek kadın üzerinde tahakküm kurmaya devam edeceğini de gösterir. Üstelik "yanlışlık yapmanın" da kadının olağan bir özelliği olduğunu düşünmektedir. Molla Abbas, kültürel kodların zihnine yüklediği fikirlerinden sıyrılamamaktadır.

Hikâyede Batılı toplumlardaki kadın-erkek ilişkilerinin Doğulu toplumlarla karşılaştırıldığını da görüyoruz. Kaç-göç kavramı burada temel noktayı teşkil ediyor: *"Neden bilmem Frenk kızları er kişilerden hiç de çekinmiyorlar. Mutlak Frenklerin canı-kanı bizlerden başkaca olsa gerek. Bunlar bizim gibi ateşli ve kızgın adamlar olsalar idi kadınları böyle muhataralı (tehlikeli) usul ile muamele etmezler idi. Huda hıfz eyleye (Tanrı korusun), eğer Taşkent'imizde üç gün Frenk âdeti cari olup (geçerli*

⁷⁹ İsmail Gaspralı. *age.* s.104.

*olup) er ve kadın hep bir yere gelip tursalar (bir yerde bulunsalar) neler olur, neler olur! Dördüncü gün şehir batsa gerek."*⁸⁰ Bu noktada, Gaspıralı'nın hikâye aracılığıyla toplumuna karşı ciddi bir eleştiri getirdiğini söyleyebiliriz. Zira kadın-erkek ilişkilerinde, art niyetlerden arınmış, eğitilmiş insanların böylesi bir tavır sergilemeleri beklenmez. Cinsel kimliklerin ön planda tutulduğu, ilişkilerin buna göre düzenlendiği bir toplumun eleştirisi böylece yapılmış olur.

Seyahatleri sırasında, trende Jozefin'in bir tanıdığıyla karşılaşır. Molla Abbas ikilinin sohbetinden rahatsız olur: *"Cat ve bilmegen (yabancı ve tanımadık) kadın yanında oturup söz ve sohbet etmek âdetini çıkarmış Frenk, edepsiz ve akılsız kişi olduğuna şüphe yoktur!"*⁸¹ Bir kez daha kadın-erkek ilişkilerinin düzenlenişiyle ilgili karşılaştırma yapıldığını ve Batıya yöneltilen "ironik" eleştiriyi görürüz. Jozefin'in arkadaşıyla yaptığı sohbeti Molla Abbas'ın da anlayabilmesi için tercümana ihtiyacı vardır. Jozefin ona konuşmaları aktarır. Böylece kadın, eğitiminin gücüyle bir kez daha galip gelir.

Molla Abbas'ın Jozefin'e dair belki de en fazla şaşkınlığa uğradığı şey onun bilgisi ve kültürüdür. Tarih, coğrafya, dil gibi farklı alanlarda donanımlı olmak Jozefin'in en çok öne çıkan yanıdır: *"Yol boyu Jozefina geçtiğimiz ülke ve beldeler hakkında bana lazım malumat verip ahval-i hazıra (şimdiki durum) ve tarihlerinden bahsediyor idi. Acayip! Bu bir kadın olsun da bu kadar haberdar (bilgili) olsun!"*⁸² Molla Abbas'ın kendi topraklarında görmeye alışık olmadığı bu yeni, eğitilmiş kadın tipi hem hayrete hem övgüye değer. Frenk okullarında, tıpkı erkekler gibi kadınlar da hem dinî bilgileri hem de diğer bilimleri öğrenmektedirler. Böylece Frenk kadını tarih, siyaset, ticaret gibi pek çok konuda donanımlı hale gelmektedir. Yalnızca erkek çocuklarının okula gidebildiği, onların da ancak alfabeyi, okuma-yazmayı ve dinî bilgileri öğrendiği bir eğitim düzenindeki Türkistan'a bakınca Jozefin'in donanımına şaşırmamak imkansız.

⁸⁰ İsmail Gaspıralı. *age*. s.102.

⁸¹ İsmail Gaspıralı. *age*. s.108.

⁸² İsmail Gaspıralı. *age*. s.122.

Ticaret amacıyla küçük bir seyahate çıkan Molla Abbas, bazı aksilikler sebebiyle erken döndüğü evinde o akşam Jozefin'i dört Fransız erkekle çay içip sohbet eder halde bulunca bu adamları Jozefin'in kardeşleri sanır. Adamların eşinin yalnızca arkadaşları olduğunu öğrenince onları evden kovan Molla Abbas Jozefin'den tepki görür. Erkeğin karşısında söz ve itiraz hakkı olan bir kadın olarak Jozefin Molla Abbas'a bir hatırlatmada bulunur: "*Ama molla bura Taşkent değil, Paris'tir. Türkistan değil Frengistan'dır. Bu yerin âdeti böyle, anlamadınız mı?*"⁸³ İşte bu çatışma anıyla Doğulu bir erkekle Batılı bir kadını uzlaştırmamanın zorluğu alenen ortaya çıkar: Bir yanda kaç-göç kavramıyla şekillenmiş bir erkek zihni ve onun kadın-erkek ilişkilerine bakışı, bir yanda cinsiyeti, belirleyici ve ayırıcı bir unsur olarak ilk sıraya koymayan bir kadın zihni.

Nitekim bu çatışma sürer ve sonunda ikili boşanır. Molla Abbas Jozefin için artık pek de iyi şeyler düşünmemektedir. Öyle ki onu "edepten yoksun, terbiyesi eksik" olarak tanımlamaktadır. Esasında Batılı kadına karşı bu bakış açısıyla Osmanlı'daki erken dönem modernleşme (Tanzimat Dönemi) romanlarında da karşılaşıyoruz. Bu dönem romanlarında Batılı kadın tipleri çoğunlukla ahlaksızlığın sembolüdür. Serpil Sancar da bu konuya şöyle değinir: "*Yerli kadın iffetli ve masum, Batılı kültürü benimseyen kadınlar ahlaken düşük hatta fahişe gibi nitelendirildiler.*"⁸⁴ Gaspıralı içinse bu konuda nispeten daha yumuşak bir bakış açısına sahip diyebiliriz. Nitekim, eleştirdiği ve ahlaksızlıkla suçladığı Jozefin, hikâyenin başında olumlu özellikleriyle de tanıtılmış ve dahi hikâyenin devamında karşımıza çıkan "Margarita" karakteri tamamen "doğru" bir karakter olarak sunulmuş ve övülmüştür. Esasında İsmail Bey, hikâyelerindeki Batılı kadın karakterlere getirdiği eleştirilerle ve onların davranışlarına "kendi ölçütlerine göre" çizdiği sınırlarla, modern düşüncenin aşırılıktan arındırılması gerekliliğini öne sürmektedir. Zira bu konuda bir denge politikası uygulanmalı, "*modernleşme yolunda din ve geleneklerden vazgeçilmediği gibi Batı'ya da tamamen sırt çevrilmemelidir.*"⁸⁵

⁸³ İsmail Gaspıralı. *age.* s.126.

⁸⁴ Serpil Sancar. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.45.

⁸⁵ Ülkü Eliuz. "Cinsel Kimlik Paniği: Kadın Olmak". *Turkish Studies*, S: 6/3, Yaz, 2011, s.221-232

Paris'te ticaret işleriyle ilgilenirken Mösyö Şalon adlı bir Fransızla tanışan Molla Abbas, bir süre sonra Mösyö Şalon'un evine, yemeğe davet edilir. Bu davette Mösyö Şalon'un kızı Margarita ile tanışır. Daha ilk görüşte Margarita'dan etkilenen Molla Abbas onu okuyuculara şöyle tarif eder: *"Ya Rab, dünya yüzünde böyle güzeller oluyor imiş! Ay gibi apak bet (yüz) üzerinde gül gibi ufacık ağız. Gök gibi mavi gözlere kalem ile çekilmiş kara kunduz kaşlara, belden aşağıya düşmüş kestane saçlara, kalıba dökülmüş gibi boy ve kıyafet koşsanız (ekleseniz) belki Margarita'nın sıfatından azıcık haber alırsınız."*⁸⁶ Üstelik Margarita yalnızca güzelliğiyle değil davranışlarıyla da onun dikkatini çekmektedir: *"Kızın sesinde, her bir hareketinde ve bakışında olan nezaket ve letafet, tarif edebileceğim hallerden değildir. İşte kız böyle oluyor imiş."*⁸⁷ Böylece Jozefin'den sonra yeni bir Batılı kadın karakterle karşı karşıya kalırız. Üstelik ilk görüşte başlayan bu hayranlık, geçici değil bilakis kalıcı ve sarsıcı olacaktır.

Aynı akşam yemekte, Mösyö Şalon kızının Farsça ve Türkçe öğrenmek istediğini söyler ve bu dersleri Molla Abbas'ın vermesini teklif eder. Margarita'nın bu dilleri öğrenmek istemesinin nedeni ise ilginçtir. Mösyö Şalon'un tek çocuğu olan Margarita, ilerleyen süreçte, babasının vefatından sonra işleri devralacağından ve bu işler içerisinde İran ve Türkistan'la yapılan ticaret de bulunduğundan onun bu coğrafyaların dillerine hakim olması gerekmektedir. Görünen o ki, Paris'te kadınlar mahrem alandan çıkmış ve eğitimin yanı sıra iş hayatında da yer alarak kamusal görünürlük kazanmıştır. Henüz okula bile gidemeyen, tüm vazifesi ev içine konumlandırılmış Türkistanlı kadınlara kıyasla Margarita şaşırtıcı bir örnektir. Zira Doğulu toplumlarda bütün ev içi görevlerini yapan kadın, bir işçi olarak değil, bir "birey" olarak unutulmakta, yok sayılmaktayken Margarita, dolayısıyla Batılı kadınlar, yaşamın çeşitli alanlarında "birey" olarak var olmuşlardır.

Mösyö Şalon'un bu konudaki sözleri de, şaşkınlığımızı pekiştirmektedir: *"Evet kızım bir kocaya varır; lakin şu koca yararlıkl (hayırlı) adam olur mu olmaz mı? Huda*

⁸⁶ İsmail Gaspıralı. İsmail Gaspıralı. *Seçilmiş Eserleri I: Roman ve Hikâyeleri*. (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014, s.130.

⁸⁷ İsmail Gaspıralı. *age.* s.130.

(Tanrı) bilir. Kızım özü bilici olur ise daha efdaldır (daha iyidir)."⁸⁸ Birey olarak görünürlük kazanan, hayatındaki erkeklerden bağımsız olarak ayakta duran ve yaşamını kendi bilgisiyle, emeğiyle idame ettirebilecek bir kız çocuğu yetiştirmeye çalışan babaya, Mösyö Şalon'a, Molla Abbas hayret eder. Bir kez daha "Acayip Frenkler!"⁸⁹ der.

Molla Abbas'ın teklifi kabul etmesinden birkaç gün sonra başlanan derslerde görüyoruz ki Margarita yalnızca dil öğrenmekle kalmıyor, Molla Abbas'a Türkistan hakkında coğrafi, tarihî vs. çeşitli sorular soruyor ve bunları not ediyor. Bunların yanı sıra Molla Abbas'ın anlattığı hikâyeleri de dikkatle dinliyor hatta beğendiği bazı Farsça şiirleri de ezberleyip okuyor. İşte bu denli azimli, zeki ve meraklı bir kadının karşısında Molla Abbas hem şaşkınlık yaşar hem de büyük keyif alır. Sık sık Margarita ile sohbetlerinden duyduğu mutluluğu dile getirir. Öyle ki, onunla konuşurken, ona ders verirken bir hata yapmamak için Fransızcasını daha da geliştirmeye çalışır ve son derece dikkatli kullanır. Karşısındaki bu güçlü, Batılı kadından etkilenen Molla Abbas, artık ona layık olmaya çalışan Doğulu bir erkek konumundadır.

Molla Abbas'ın bu süreçte keşfettiği bir diğer yenilikse Paris'teki kreşler olur. Margarita'ya ders vermeye gelirken geçtiği yolda gördüğü bir kreş dikkatini çeker ve merak edip içeri girer. İçerideki görevlilerden birine "Bu yer neredir?"⁹⁰ diye sorarak bilgi alır. Görevli ona, buradaki bebeklerin ve çocukların, çalışan anneleri olduğunu, bu yüzden de anneleri çalışırken onlara makul bir ücret karşılığında dadıların ve öğretmenlerin baktıklarını anlatır. Öğrendiklerini Margarita'yla da konuşan Molla Abbas, ondan da bilgi alır. İş saatlerinde çocuklarına bakılan kadınların bu sayede çalışma hayatından da geri kalmamasına şaşırان Molla Abbas aynı zamanda bu durumu takdir eder.

Birkaç ay daha bu şekilde geçer ve Margarita ile Molla Abbas arasındaki duygular artar. Birbirilerini sevmelerine rağmen bunu açıkça dile getirmekten çekinirler. Sonunda bu duygular saklanamaz hale gelir; fakat Margarita gerekenleri öğrendiği için

⁸⁸ İsmail Gaspralı. *age.* s.131.

⁸⁹ İsmail Gaspralı. *age.* s.132.

⁹⁰ İsmail Gaspralı. *age.* s.135.

dersleri de bitirmeleri gerekir. Bu sebeple âşıklar görüşmek için başka bir yol bulurlar. Baş başa görüşmek için bir oda tutarlar ve burada belli aralıklarla buluşurlar. Tanınmamak için de Margarita örtülü şekilde, Molla Abbas ise Frenk kıyafetleriyle buluşmaya gelir. Günler, haftalar, aylar böyle geçer.

Bu süreç içerisinde Molla Abbas'ın, ticaret işleri vasıtasıyla tanıştığı bir arkadaşı, onu köylerdeki seyirlik oyunları izlemeye götürür. Burada, oyundan sonra yaşlı, dul ve zengin bir Fransız kadının evine misafir olurlar. Bu tanışıklık daha sonra Molla Abbas'ın başına bela olur ve yaşlı kadın öldürülünce suç onun üzerine kalır. Bu suçtan kurtulmanın tek yolu ise cinayet saatinde Molla Abbas'ın başka bir yerde olduğunu ispat edebilmesidir. Cinayet saatinde Molla Abbas, Margarita'yla gizlice buluştukları yerdedir. Bu sebeple Margarita'yı zor duruma sokmamak için, onun ahlakına ve namusuna söz getirmekten korkan Molla Abbas, polisler bu durumu anlatmaz. Oysa haberi gazetelerden öğrenen Margarita ağır şekilde hastalanır ve bilincini kaybeder.

Mahkeme günü geldiğinde ise Margarita her şeyi göze alarak Molla Abbas'ın lehinde tanıklık eder, cinayet saatinde birlikte olduklarını hakime anlatır. Bu cesur ve vicdanlı tavrıyla Margarita bir kez daha Molla Abbas'ı şaşırtır. Margarita'nın ifadesini duyan babası Mösyö Şalon ise geçirdiği kriz sonucunda ölür. Bu ölüm aşıkların kavuşmasını artık imkansız hale getirir. Margarita babasının ölümünden kendisini sorumlu tutmaktadır, onun acısına ve kararlarına saygı duyan Molla Abbas da bütün üzüntüsüne rağmen ısrarcı olmaz ve Margarita'ya veda ederek seyahate çıkar.

Jozefin'in aksine son derece olumlu özelliklere sahip bir karakter olarak karşımıza çıkan Margarita, ideal kadın önerisinin Gaspıralı'nın metinlerindeki ilk örneğidir. Tanzimat yazarlarının tasvirlerinde çoğu zaman ahlaksız, şeytanî, aşırılıklarla dolu bir tabloyla karşımıza çıkarılan Batılı kadınların aksine Margarita her yönüyle "idealize edilmiş" bir kadın karakterdir.

Molla Abbas'ın Batıyla ve Batılı, yeni bir yaşam tarzıyla karşılaşmasının aracısı bu iki kadın olmuştur. Onların sayesinde hem kendindeki hem toplumundaki

eksiklikleri, hataları fark eden Molla Abbas yine bu kadınlar sayesinde Batı toplumlarının eleştirisini de yapabilmıştır. Diyebiliriz ki Molla Abbas için hem bilgiye ve eğitime hem de modern yaşamın tüm sahalarına açılan kapının anahtarları kadınlar olmuştur.

2.2. Ütopyanın Vücut Bulduğu Kadın: Feride Banu

Edebî metinlerinde zıtlıklar üzerinden bir çatı kurmak, okuruna karşılaştırma yöntemiyle düşüncenin yolunu açmak Gaspıralı'nın çokça tercih ettiği yöntemlerdir. Bu sebeple onun metinleri ve karakterleri çoğunlukla bir tez-antitez yahut ütopya-distopya şeklinde kurgulanmıştır. Darürrahat Müslümanları'nda, İsmail Bey'in kurguladığı ütopya ülkesinde geçen olaylar anlatılır. Bu ütöpik ülkenin bir de ütöpik ya da diğer bir deyişle idealize edilmiş bir kadın karakteri vardır: Feride Banu.

Ütopya sözcüğünün etimolojik tarihi Antik Yunan Dönemi'ne kadar uzanır. Platon'un Devlet'inde sistemli bir biçimde ilk kez ütopya kurgusuyla karşılaşırız. Ütopya sözcüğünü ortaya koyan ve kullanımını yaygınlaştıran eser Thomas More'un Ütopya'sı olmuştur.⁹¹ Kavram üzerinde çok sayıda çalışma yapılmış, pek çok tanım da ortaya koyulmuştur. Engin Kılıç, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Edebî Ütopyalara Bir Bakış" adlı makalesinde ütopyayı "*Modernitenin ve insan aklına güvenin ürünü olan; seküler bir dünya görüşü üzerine bina edilen; 'şimdi ve burada'dan farklı bir zamanda ve/veya yerde geçen; mevcut düzene açık ya da örtük eleştirel bir bakış içeren; ana teması bu düzene alternatif bir ideal toplumu zihinde canlandırmaya yetecek kadar ayrıntılandırılmış kurmaca anlatı*"⁹² olarak tanımlarken, Karl Mannheim ütopyaların özellikle "*egemen toplumsal norm ve kurumların boyunduruğu altına girmemesi*"ne⁹³ dikkat çeker.

⁹¹ More'un dönemin İngiltere'sine eleştiriler getirdiği kitabı, gerçekte var olmayan bir adayı ve burada yaşayan insanların hikâyesini anlatır ve 1516'da yazılmıştır.

⁹² Engin Kılıç. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Edebî Ütopyalara Bir Bakış". *Kitaplık*. S. 76, Ekim, 2004, s.73-87.

⁹³ Karl Mannheim. *İdeoloji ve Ütopya*. (Çev. Mehmet Okyayuz). Ankara: De Ki Basım, 2008, s.19.

İsmail Bey'in kurguladığı bu ütopyik ülkeyi ve ütopyik kadını incelemekten önce onun, ütopyasını hangi ideolojik temeller üzerinde şekillendirdiğine değinmek gerekir. Tezimizin birinci bölümünde Gaspıralı'nın ideolojik düşüncelerinden ve faaliyetlerinden bahsetmiştik. Türkçülük, bu düşünce dünyasının temelini oluşturuyor demek yanlış olmaz. Yalnız Kırım Türkleri için değil, tüm Türk dünyası için, millî değerlerin modernleşme ile birleştiği bir yaşam şeklini tahayyül eden İsmail Bey, tüm çalışmalarını da bu doğrultuda gerçekleştirmiştir. Modern bir ulus-devlet inşası olarak adlandırabileceğimiz bu istek, Darürrahat ülkesi üzerinden tasvir edilir.

Kadın haklarına dair söylemlerin, çoğunlukla ulusal bağımsızlık söylemleri ile iç içe geçtiğini, dünya üzerindeki tüm ulus devletlerin tarihlerinde, özellikle kuruluş aşamalarında gözlemlemek mümkündür. Nitekim burada *"asıl amaç yeni bir millî devleti uygar toplumlarla aynı kulvara sokmaktır"*.⁹⁴ Bu amaçla yaratılan "ideal kadınlar" öncelikle modernliğin ve Batılılığın simgesi olurlar. Öte yandan, Gaspıralı'nın idealize ettiği modern Türk kadını, taşıdığı "millî" kimliği ile çoğu zaman Batı'yla aradaki farkı da simgeler. Buradan hareketle, Türk modernleşmesinin tarihi ve gelişimi, bir anlamda kadın modernleşmesinin ve kadın haklarının da tarihi ve gelişimidir demek yanlış olmasa gerek.

Fransa'da yaşadıklarını "Frengistan Mektupları" başlığı altında okura aktaran Molla Abbas, buradan ayrıldıktan sonra Endülüs'ün mirasını takip eder ve İspanya'ya gelir. Burada, Elhamra Sarayı'nda kaldığı bir gece, ansızın avluda on iki Arap kız ortaya çıkar. Onlara eşlik edense Molla Abbas'ın Fransa'dayken tanıştığı Şeyh Celal'dir. Böylece onların peşine takılan Molla Abbas, saraya gizli bir geçitle bağlanan, içinde yaşayanlardan başka kimsenin varlığından haberdâr olmadığı Darürrahat Ülkesi'ne gider. Vardıkları yerde Şeyh Celal onu, ülkenin üniversitesinde öğrenci olan genç kızlarla tanıştırır. Bu öğrenciler, eğitimlerini birincilikle tamamlamış, bu yüzden de Elhamra Sarayı'nı ziyaret hakkı kazanmışlardır. Henüz olayların başlangıcında, ileri seviyede eğitim alan, üstelik o eğitimi de birincilikle tamamlayan kadınlar görüyoruz.

⁹⁴ Meltem Ağduk Gevrek. "Cumhuriyet'in Asıl Kızlarından 90'ların Türk Kızlarına... 1990'larda Bir "Türk Kızı": Tansu Çiller". *Vatan Millet Kadınlar*. (Der. Ayşe Gül Altınay), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s.288.

Batılı kadınların eğitim alma haklarına ve hatta öğretmen dahi olmalarına Paris'te alışan Molla Abbas için bu Doğulu Müslüman kadınların hali hala şaşırtıcıdır.

Molla Abbas'ın dikkatini çeken bir diğer unsur da "örtünme" ve "kaç-göç" meselesidir: *"Bu müslimelerin yüzleri açık olup benden kaçmadıklarına çok taaccüp etti isem de kendilerine duyurmadım (hissettirmedim)."*⁹⁵ Darürrahat'ın kadınları, kaç-göç ile şekillenen bir yaşamda değil, kamusal görünürlüğe sahip oldukları bir yaşamda yer almaktadırlar.

Molla Abbas, bu gizemli ülkenin tarihini ve hikâyesini merak edip sorduğunda, ona bu konuda bilgi veren kişi Feride Banu olur. Uzun uzun ve tüm ayrıntılarıyla tarihî bilgileri aktaran Feride Banu'nun ne kadar donanımlı bir kadın olduğuna dair ilk işareti burada buluruz. Esasında bu ütopya ülkesinde yalnızca kadınların değil, toplumun tamamının hali ibret vericidir. Öyle ki hem sosyal bilimlere hem de fen bilimlerine önem veren bir eğitim sistemine sahiptirler, okuma yazma bilmek zaten sıradan ve doğal bir şeydir. Temizlikten çevre düzenlemesine, hukuktan ahlakî değerlere kadar her konuda gelişmiş bu ülkede sanata da önem verilmekte ve büyük bir refah içerisinde yaşanmaktadır. Her haliyle, Türkistanlı bir adam için bu toplum ve ülke zaten inanılması güç ve imrenilecek bir örnektir.

Bu olumlu yaşam koşullarına rağmen, toplumsal cinsiyet rollerinin getirdiği ayrımın yok olmadığını da görürüz. Zira ilköğretim seviyesindeyken kız ve erkek çocuklar eşit koşullarda eğitim alırken, bu sürenin sonunda, erkekler ziraat, kimya, fizik gibi dersler alıp köydeki yaşamı sürdürmek için gerekenleri öğrenirlerken, kızlar ev yönetimi bilgisi, dikiş nakış gibi dersler alır, ancak ve ancak "analık için gerektiği kadar" tıbbi bilgiler öğrenirler.⁹⁶ Görünen o ki, kamusal alandaki görünürlüğün ve kısmî eşitliğin karşılığında özel alanlarda, ev içinde geleneksel rollerin sürdürülmesi beklenmektedir. Zira toplumsal cinsiyet rollerinin ve ataerkine dayanan pazarlıkların incelendiği ve konuşulduğu döneme ulaşmak için henüz uzun bir yol vardır. Bu dönemde ise Darürrahat'taki kadınlar *"kamusal alanda modernliğin sembolü ve*

⁹⁵ İsmail Gaspıralı. *Seçilmiş Eserleri 1: Roman ve Hikâyeleri*. (haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014, s.203.

⁹⁶ İsmail Gaspıralı. *age*. s.226

savunucusu, evde geleneğin taşıyıcısı ve sürdürücüsü olarak ulusal inşaya dahil edilirler."⁹⁷

Feride Banu'nun kendisine yazdığı mektup dahi Molla Abbas için şaşırtıcıdır: *"Feride Banu, yani yolda gördüğüm bir kız, bana mektup yazmış, atası, biraderleri var, bunların haberi olmak üzere yazmış! Buna daha ziyade hayran oldum (oldukça şaşırdım)!"*⁹⁸ Bu ifadelerden anlaşılan odur ki, Türkistan'daki bir kadın için, bu kadar normal bir eylemde bulunmak dahi mümkün değildir. Aile içindeki erkeklerin kendileri üzerindeki denetimini düşününce ise hiç değildir. Mektup konusunda Şeyh Celal ise *"Kızlarımız ve kadınlarımız daire-i edepte (terbiye çerçevesinde içinde) hem yazarlar hem okurlar."*⁹⁹ diyerek, kadınlar için malum çerçeveyi bir kez daha çizer ve okura da hatırlatmış olur. Görüyoruz ki *"modernleşmesi arzulanın kadınlar modernleşme söyleminin kendisi tarafından sürekli görevleri ve sorumlulukları hatırlatılarak tanımlanıyor, sınırlandırılıyor."*¹⁰⁰

Feride Banu'nun davetini kabul ettiğini Molla Abbas bir mektupla bildirecektir. Bu cevabı yazarken, yıllarca ders almış olmasına rağmen, Arapçasına güvenemeyen Molla Abbas, yanlış bir şeyler yazmış olmaktan korkar. Zira karşısındaki kadın bilgili, marifetli, donanımlı bir kadındır. *"Bu diyarın kızı, kadını dahi ulum ve fünun meydanında birer mahiredir (üstattır)."*¹⁰¹ diyerek sıkıntısını dile getiren Molla Abbas, bir kez daha bilgiyi temsil eden kadının karşısında yetersizlik korkusu yaşayan erkek konumundadır.

Feride Banu'nun bilgisinin ve maharetinin yanı sıra güzelliği de Molla Abbas'ın dikkatinden kaçmaz: *"Feride Banu yolda gördüğüm giyimde olmayıp gayet elvanlı ve yakışıklı (çok renkli ve güzel) giyinmiş idi. Bu halde bir kat daha güzel, sesi bir kat daha hoş ve tatlı geliyor idi."*¹⁰² Elbette ütopyalar ülkesinin idealize kadını her yönüyle dikkat

⁹⁷ Serpil Sancar. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.74.

⁹⁸ İsmail Gaspıralı. *age*. s.238

⁹⁹ İsmail Gaspıralı. *age*. s.241.

¹⁰⁰ Serpil Sancar. *age*. s.194.

¹⁰¹ İsmail Gaspıralı. *age*. s.246.

¹⁰² İsmail Gaspıralı. *age*. s.253.

çekici olmalıdır. Bilgi ve marifet ile donatılan bu kadın tipinin bir de güzellikle süslendiğini görüyoruz.

Darürrahat Ülkesi'nin tarihine dair bilgiler verilirken, ülkeyi halihazırda yöneten emirin annesinden de bahsedilir. Zehra Sultan adlı bu kadının yaptıklarını Molla Abbas okura şöyle aktarır: *"Şeyh Abdullah'ın nakline göre Zehra Sultan adı (sıradan) bir kadın değil imiş. Gazeliyattan (gazellerden) bir divan, mebahis-i ahlakiye (ahlak konularından) ve felsefeden bir mecmua sahibesi olup, nüfuz ve gayreti ile kızlar için bir büyük mekteb-i âliye (yüksek okul) ve darü'l-muallimat küşad ettirmiştir (kız öğretmen okulu açtırmıştır). Bu iki mektepten mahire (üstat) muallimeler ve mahire yurt sahibeleri (ev hanımları) ve terbiye, letafet ve irfan ise saadetbahş olan zevceler (mutluluk veren eşler), refikalar (eşler) yetiştiriyorlar imiş."*¹⁰³ Bu bilgide dikkat çekici olan ilk unsur kız okullarıdır. Çalışmamızın birinci bölümünde Kırım'dan başlayarak tüm Türk coğrafyasına yayılan kız okullarına dair bilgi vermiştik. İsmail Bey'in kız kardeşi Selime Hanım'ın ilkinin kurduğu ve öğretmenliğini yaptığı bu kız okulları ile Zehra Sultan'ın övgüyle bahsedilen çabası sonucunda Darürrahat'ta açılan kız okulları arasında paralellik görülmektedir.

Bu okulların, öğretmen yetiştirmenin yanı sıra "iyi eşler" yetiştirme görevi üstlenmesi de dikkat çekicidir. Kadınlara atfedilen bu roller ve onları en iyi şekilde yerine getirmelerine dair beklentiler yalnız Gaspıralı'nın metinlerinde değil, Doğu ve Batı ayrımı olmaksızın tüm coğrafyalarda karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, bu durumun Osmanlı'daki yansımalarına dair Şehmus Güzel'in yorumu *"İslamcılık, Baticılık ya da Türkçülük hangi düşünsel çerçeveyi benimsemiş olursa olsun kadın meselesini ele alan yazarların büyük çoğunluğu adeta söz birliği etmişçesine, "ideal" Osmanlı kadını için üç ilke tespit ediyor, "iyi ana, iyi eş, iyi Müslüman olma" yolunda kadının iyi bir eğitime ihtiyacı olduğundan bahsediyorlardı."*¹⁰⁴ şeklindedir.

Sömürgecilik karşısında direnebilme yolunun modernleşerek güçlenmeden geçtiğini fark eden Doğu toplumlarında, kurulması hedeflenen modern ulusal devletler,

¹⁰³ İsmail Gaspıralı. *age.* s.259.

¹⁰⁴ Şehmus Güzel. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, C.3, s.859.

öncelikle, millî kültürüne bağlı ve modern bireylerden oluşan ailelere ihtiyaç duymaktadır. Nitekim bu ailelerin inşası, toplumun inşasında etkin bir rol oynamaktadır. Kadınlar, bu ailelerde özellikle "eş" ve "anne" statüleriyle önemli bir yere sahiptir. Zira modern ve geleneklerine bağlı bireyleri onlar yetiştirecektir. Dolayısıyla kadınların bir yandan modernleşmesi, bir yandan da millî değerlerin sürdürücüsü olmaları beklenmektedir. Böylece, erkek ulusun inşasını belirlerken kadın da arka perdeyi hazırlayacaktır.¹⁰⁵

Feride Banu'nun müziğe olan ilgisi ve yeteneği, onu kusursuzluğa taşıyan bir başka unsurdur. Molla Abbas'ın davet edildiği yemekte Feride Banu bu yeteneğini de sergiler: "*Feride Banu saz misali bir alet-i musiki getirip, çalgının sesi ile özünün tatlı ve nazik sesi karışıp, köşk ve bahçeyi nagamât-ı nazikâne (güzel nağmeler) ile şereflendirdiği halde, nihayet derece ferahlanıp, mesrurlanıp (sevinip), kayda (nerede) olduğumu coyup (unutup) hayran kaldım!*"¹⁰⁶ Anlaşılan o ki, Feride Banu eğitilmiş bir kadın olmanın yanı sıra, evde "mutluluk veren refika" olma görevini de yerine getirebilecek özelliklere sahiptir. Türkistan'da pek de makbul olmayan, hatta bir tür edepsizlik kabul edilen musikî, Darürrahat'ta Molla Abbas'a fazlasıyla keyif verir.

Feride Banu'nun evine konuk olduğu başka bir günde Molla Abbas, bu huzur ülkesinde kadınlara dair yeni bilgiler edinir. Darürrahat emirinin tek eşliliğine dikkat çeken Molla Abbas, bu vesileyle Asya hanlarına da eleştirisini sunar: "*Hazret-i Emir'in bir kadını var imiş. Azya'da (Asya'da) hanlarımızda olduğu gibi tabur ile sarayda kız ve kadın bulundurmamak usulden değil imiş.*"¹⁰⁷ Çok eşlilik ve harem kavramına dair İsmail Bey'in bu yaklaşımı son derece önemlidir. Nitekim bu çok eşlilik kavramının, Türk kültüründe uzun bir süre boyunca var olmadığını ve eşlerin birbirine karşı konumunun çok daha eşitlikçi bir temele dayandığını biliyoruz. Bu hususa Umay Günay da dikkat

¹⁰⁵ George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*. New York: Howard Fertig Publisher, 1997.

¹⁰⁶ İsmail Gaspıralı. *age*. s.260.

¹⁰⁷ İsmail Gaspıralı. *age*. s.270.

çekmektedir: "X. asırdan önceki Türk eserlerinde kadını küçümseyen kabuller yer almadığı gibi eş seçiminde iki cins eşit ölçüde söz hakkına sahiptir."¹⁰⁸

Emir'in eşi Hatice Banu'nun devletin yönetim işlerine dahi müdahale ediyor olması ise her ne kadar Molla Abbas için şaşırtıcı olsa da, tıpkı çok eşlilikte olduğu gibi, esasında Türk kültüründe çok daha erken dönemlerde karşımıza çıkmaktadır. Gökalp'in de belirttiği üzere *"halkın sorumluluğu hakan ile hatunun her ikisinde ortak olarak ortaya çıktığı için, bir talimat yazıldığı zaman, hakan emrediyor ki ibaresi ile başlarsa ona boyun eğilmezdi. Bir emrin kabul edilmesi için, mutlaka hakan ve hatun emrediyor ki sözü ile başlaması gerekirdi."* ve *"şölenlerde, kinkeşlerde, kurultaylarda, ibadetlerde ve ayinlerde, harp ve sulh meclislerinde, hatun da mutlaka hakanla beraber bulunur."*¹⁰⁹

Hukukta da kadın varlığıyla karşılaşmak mümkündür: *"Mahkemelerde dahi elleri vardır. Taaccüp değil mi? Kara gözlü, ak yüzlü, uzun saçlı, sakalsız, mıyksız (bıyksız), güzel güzel kadı kadınlar var imiş! Lakin bu kadılar, kadınlar beyinde (arasında) çıkan iddiaları ve davaları bakıyorlar imiş."*¹¹⁰ Her ne kadar müdahil olabilecekleri konulara sınır getirilmiş olsa da kadınların hukukî kararlar verebilmesi ve yargılama gücüne sahip olması oldukça önemlidir. Kadın kadılar aracılığıyla, miras ve boşanma hukukunda da kadınların hakları gözetilmektedir: *"Asabelik, talâk (boşanma) ve kadın -koca arasında zuhur eden (ortaya çıkan) bazı iddialar ve er kişi ile olan davalar âdi (sıradan) kadiya mahkeme huzurunda bakılır ise de icradan mukaddem (uygulanmadan önce) hüküm ve ilan (karar ve duyuru) kadın kadiya yollanıp temyiz olunuyor imiş ki kadın kişinin hakkı iptal olunmasın."*¹¹¹ Günümüzde dahi, miras ve boşanma hukukunda kadının haklarının bu denli gözetilmediğini düşünürsek, İsmail Bey'in dönemi için oldukça değerli bir fikir öne sürdüğü şüphesizdir.

Tüm bu bilgilerden sonra Gaspıralı, bütün olarak toplumsal cinsiyete ve "ideal kadın" önerisine dair fikirlerini açıkça ortaya koyuyor. Bu fikirlerde bir yandan kendi

¹⁰⁸ Umay Günay. "İslami Dönemde Türk Toplumunda Kadının Yeri ve Önemi". *Millî Folklor*. Yaz: 2000, C.6 S.46, s.4-10.

¹⁰⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: Öteki Yayıncılık. 2010, s.143.

¹¹⁰ İsmail Gaspıralı. *age*. s.271.

¹¹¹ İsmail Gaspıralı. *age*. s.271

toplumuna, bir yandan da Batı'ya eleştiriler getirmektedir. Dolayısıyla o, kendi önerisiyle, ideal olanın tablosunu çizer: *"Erler ile kadınların hal ve hukukları (hakları) şu derece muhafaza olunup (korunup) adalet ve insaf üzerine bina olunmuştur ki Darürrahat Müslimleri (Müslüman kadınları), bizim Türkistan kadını gibi dile malik (sahip) bir hayvan olmadığı gibi, Frengistan kadını gibi edepsizlik aleti dahi değildir... Bu diyarda Kaşmir sarayında bulunan odalıklar bulunmadığı gibi, Fransa'nın fahişeleri dahi yer bulamayacaktır."*¹¹² Bu keskin sözler ve son derece sert eleştiriler İsmail Bey'in konuya verdiği önemin de işaretidir diye düşünüyoruz. Daha önce de olduğu gibi Batılılaşma konusunda bir kez daha uyarıcı bir tavırla karşılaşıyoruz. İsmail Bey'in bu çabasını, Tanpınar'ın *"değerler karşısında daima dikkatli ve az çok muhafazakar olan hürriyet ve yenilik aşkı"*¹¹³ tasviriyle açıklamak mümkündür.

Darürrahat'ın toplumsal yaşamında, cinsiyetlerin birbirleri ile ilişkisine de değinilir: *"Kadını mal gibi satıp almazlar ya da hukuksuz bir esir gibi kocaya vermezler. Er ve kadın, iki taraftır ki maiyetleri (yaşamları) cebr, zor ve insafsızlıktan uzak olup, yalnız yekdiğerine muhabbet, birbiri ile ünsiyet (arkadaşlık) ve hukuk üzere bina olunmuştur."*¹¹⁴ Huzur ve refah içerisinde yaşayan bir toplum oluşturma yolunun toplumsal cinsiyet eşitliğinden geçtiğini öngören bu cümleler, her ne kadar metindeki kimi unsurlar üzerinden baktığımızda eksik yanları olsa da, İsmail Bey'in toplumsal cinsiyete dair, dönemine göre çok erken ve ileri görüşlere sahip olduğunu göstermektedir. Cinsiyetler arasında eşitlik gereğinin önemi, bu eşitliğin toplumun her katmanını pek çok yönden etkileyecek olmasından ileri gelir. Serpil Sancar'ın ifade ettiği gibi *"toplum hiyerarşik ayrımların ve eşitsizliklerin var oluşuyla özellikle cinsiyete dayalı eşitsizlikleri de üretir ve diğer toplumsal eşitsizliklerle iç içe sürdürür."*¹¹⁵ Bu nedenle ideal bir yaşam, ancak bu iç içe geçen eşitsizliklerin sonlanmasıyla kurulabilecektir.

¹¹² İsmail Gaspıralı, *age.* s.271

¹¹³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergah Yayınları.1995, s.106.

¹¹⁴ İsmail Gaspıralı, *age.* s.272.

¹¹⁵ Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.23.

Günümüzde evlilik ve boşanma hukukunda uygulanan, evlilik sözleşmeleri ile de teminat altına alınan hakların, daha dar çerçevede de olsa Darürrahat Ülkesi'ndeki uygulamalarda da yer aldığını görürüz: "*Akd-ı nikahta (nikah kıyılırken yapılan anlaşmada) kadın kişinin kocasının yurdunda iş edeceği, kesp ve ticaretine müdahale edeceği ya da etmeyeceği ve eder ise kar ve ziyandan hissesi ne olacağı kaydolunuyor. Şöyle ki akd-i nikah gününden son (nikah kıyıldığı günden sonra) kocanın kesbettiği (kazandığı) mal ve akçada ekser halde refikasının (eşinin) dahi hissesi oluyor imiş!*"¹¹⁶ İsmail Bey, Adler'in, toplumsal dayatmalar neticesinde kadınlar için "salt bir imdat kapısı"¹¹⁷ haline geldiğini söylediği ve çoğu zaman o kapının ardında tamamıyla erkeğe boyun eğme hali olarak kurgulanan evliliğe karşı, modern düşünceyle eşitlik ve hukuk temeline dayandırılan bu evlilik şeklini önermektedir.

Kadınların, istemedikleri kişilerle zorla yahut erken yaşlarda evlendirilmesi ve çok eşlilik Türk dünyasında uzun süre ciddi bir toplumsal sorun olmuş, bu nedenle pek çok aydın, bu sorunu dile getirmek için şiirler, tiyatro oyunları, hikâyeler gibi metinler yazmış ve halkı uyararak kadınların yaşadığı bu sıkıntıya çözüm bulmak istemişlerdir.¹¹⁸ Gaspıralı da bu konuya karşı kayıtsız kalmamıştır. Darürrahat'ta evlilik için erkeğin de kadının da yaşlarını beyan etmeleri gerektiğine, yaşlı erkeklerle genç kadınların evlendirilmesine izin verilmediğine dair bilgiler veren Molla Abbas, Türkistan'da bu konudaki tutumu düşününce hayretler içinde kalır. Kadın ve erkeğin karşılıklı rızası ve isteğiyle, eşitlik çerçevesinde yapılan bu evlilikler kadar, kadının boşanma hakkına sahip olması da dikkat çekicidir: "*Muhabbet nuru (sevgi ışıltısı) hakikaten söndüğü gün, kadın ayrılık ister, halini beyan eder (açıklar): Zor ve zulüm ile muhabbet kesp edecek ahmak, ülkemizde görülmedi.*"¹¹⁹ Değil boşanmada, evliliğin kurulmasında dahi Doğu toplumlarında -günümüzde bile- söz hakkı olmayan, fikri sorulmayan sayısız kadını düşününce, Gaspıralı'nın, okurun dikkatini bu konuya çekme çabası takdire değerdir.

¹¹⁶ İsmail Gaspıralı. *age.* s.272.

¹¹⁷ Alfred Adler. *İnsanı Tanıma Sanatı.* (Çev. Kamuran Şipal). İstanbul: Say Yayınları, 1996, s.167.

¹¹⁸ Örneğin Mirjakıp Duvlatulı'nın Bakıtsız Jamal adlı romanı, Ayaz İshaki'nin Üç Kadın ile Hayat ve Züleyha piyesleri, Hasan Sabri Ayvazov'un Esaret Kurbanları hikâyesi, Musa Akyiğit'in Hüsameddin Molla adlı romanı, Muhammed Zahir Bigi'nin Ulûf ya da Güzel Kız Hatice adlı romanı, Abdurrahman İlyasi'nin Biçare Kız adlı piyesi bu konuları ele alan diğer eserlerdendir.

¹¹⁹ İsmail Gaspıralı. *age.* s.273.

İsmail Bey, kurguladığı bu ütopyik ülkede, kendi toplumunun ve tüm Türk coğrafyasının yaşamasını istediği ideal hayatı tasvir ederken, kadın meselelerine de geniş yer ayırmıştır. Feride Banu üzerinden tasvir ettiği "ideal kadın"la ve ülkedeki ailelerle, yeni kadınlık ve yeni ailenin nasıl şekillenmesi gerektiği sorusunu yanıtlamıştır. Aslında bu öneri, öncelikle yeni ve medenî bir hayatın arayışı neticesinde ortaya çıkmaktadır. Zira aile ve kadın ile devlet ve toplum yapısı arasında kurulan paralelliğin ve ilişkinin, modernleşme sürecinin temelini oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Feride Banu karakteri, yaratılmak istenilen modern Türk kadını kimliğini temsil etmektedir. Nitekim o, modernliğin millî kimlikle iç içe olduğu bir kadındır. Üstelik Batılılaşmanın ölçüsü ve sınırları konusunda da örnek kabul edilebilecek haldedir. Bu nedenledir ki Feride Banu, önemli bir simgedir. Onun ve yaratılmak istenilen toplumun, diğer tüm özelliklerine baktığımızda, Gaspıralı'nın hedeflediği şeyin, doğrudan bir modernleşmeden daha çok yeniden gelenekleştirme olduğunu söyleyebiliriz. Zira İsmail Bey, modernleşme ve ilerleme yarışında Batıyla aynı kulvarda koşmasını istediği Doğu toplumlarının sırtlarında, geleneklerinden ve kadim kültürlerinden oluşan bir kabuk olduğunun farkındadır. Fakat o, akılcı tavrıyla, tavşanın hızına yetişmek isteyen kaplumbağaya, kabuğundan kurtulmasını değil, onu en doğru ve en pratik biçimde taşımasını önermektedir.

2.3. Margarita ile Yeniden Karşılaşma: Sudan Mektupları

Darürrahat Ülkesi'nden epeyce şaşkınlık biriktirerek ayrılan Molla Abbas, nihayet Paris'e döner. Buraya geldikten birkaç gün sonra da, hala sevgiyle bağlı olduğu Margarita'yı ziyaret eder. Babasının ölümünden sonra üzüntülü halinden kurtulmak isteyen Margarita, epey süre boyunca seyahat etmiş, nihayetinde ise ülkesine dönerek, babasından kalan işlerin başına geçmiştir. Bu nedenle Margarita'nın bilgisi ve donanımı ona pratik fayda da sağlamaya başlamıştır.

Ticaretle uğraşan bu kadının haline Molla Abbas dikkat çeker: *"Mezkûr (bu) beldelerin İslam tüccarları Frenk kızından ticarete taalluk (ticaretle ilgili) mektuplar*

aldıkta (aldıklarında), evet, taaccüp (hayret) etmişlerdir! Kız olarak ticarete mübaşeret etsin (girişsin), Frenk olarak Farsiyü'l-ibare hat mektuplar yazsın... Taaccüp olunmaz mı (şaşılmaz mı)?"¹²⁰ Oysa Margarita'nın bu hali Molla Abbas'a artık şaşırtıcı gelmemektedir. Hem Paris'te hem de Darürrahat'ta geçirdiği süre zarfında yaptığı gözlemlerin sonucunda Molla Abbas, kadınların neler yapabileceklerine dair pek çok yeni fikir edinmiştir.

Margarita'nın ticarî yazışmalar yaptığı Tebriz'i esas alan bir karşılaştırma yapınca Molla Abbas *"Tebrizli kızlar ticaret etmek değil, belki ataları ve biraderleri ettikleri (babaları ve kardeşlerinin yaptıkları) işlerin neden ibaret olduğunu bilmezler. Frenk kızı ise, atasının yerini tutup (babasının yerine geçip) ticarethaneyi devam ettiriyor."*¹²¹ diyerek durumu ortaya koyar. Böylece dış dünyada, kamusal alanda erkeklerle birlikte yer alamayan, ev içi görevlerle sınırlandırılan kadınlar konusunda bir eleştiri daha sunmuş olur.

Modernleşme düşüncesinde kadının statüsü, gelenekçiler ile yenilikçiler arasında daima bir gerilim ve çatışma unsuru olurken, bu duruma bir tür Doğu-Batı sentezi ile çözüm bulmak isteyenler de olmuştur. İsmail Bey'in de bu sentezi desteklediğini görüyoruz. Molla Abbas, iki farklı toplumsal yapıdaki kadınları kıyasladığında, vardığı sonucu *"Frenk hüneri ve İslam edebî (terbiyesi) bir yere gelir ise daha güzel olur idi."*¹²² diyerek ifade eder. Kadınlara ahlak, terbiye gibi unsurlar üzerinden daima bir çerçeve çizilmesinin ve onlara bu sınırların hatırlatılmasının nedenlerini ulus-devlet kurgularında aramak gerekir. Zira *"kadınlar milliyetçi hareket ve siyasetlerde ulusun anneleri olarak merkezî bir sembolik yer işgal ederler"*¹²³ ve bu nedenle hem çocuklarının hem ulusun anneleri olarak onlar daima temiz bir ahlakın ve namusun temsilcisi ve sürdürücüsü olmalıdırlar. Nitekim *"ulusun kadınları ölümsüz değerleri temsil eder; masumiyeti, saflığı ve her şeyden çok saygınlığı çağrıştırırlar."*¹²⁴

¹²⁰ İsmail Gaspıralı. *age.* s.290.

¹²¹ İsmail Gaspıralı. *age.* s.290.

¹²² İsmail Gaspıralı. *age.* s.291.

¹²³ Joane Nagel. "Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik". (Çev. Aksu Bora). *Vatan Millet Kadınlar*. (Der. Ayşe Gül Altınay). İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s..77.

¹²⁴ Joane Nagel. *age.* s.80.

Molla Abbas'ın, okurları haberdar etmek istediği bir konu da Frengistan kadınlarının politik faaliyetleridir. Margarita ile sohbetlerinde ticareti politika takip eder: *"Malum olsun (bilinsin) ki Frengistan'da bazı kadınlar umur ve ahval-i ticariyeye aşına olduklarından maada (ticaret işleri ve kuralları bildiklerinden başka) umur-ı siyasiyeden kemal malumatları olup (siyasi işlerden de çok iyi derecede bilgi sahibi olup) devletler ve milletler arasında vaki olan (gerçekleşen) ileri ve münasebetleri (ilişkileri) güzelce bilirler."*¹²⁵ Margarita da bu konuda son derece yetkindir. Öyle ki sohbetleri sırasında Molla Abbas, onun bu konudaki fikirlerini dinledikçe hem şaşırır hem de bir eksiklik hissiyle kendinden utanır: *"Yazık benim er kişi olduğuma! Dünyanın ve zamanın hiçbir haline aşına olmayıp bir Frenk kızının fehm ve malumatının öşrüne malik (anlayış ve bilgisinin onda birine sahip) olmayıp dinîmden maada iftihar edecek (dinîmden başka övünecek) bir halim olmayacak idi."*¹²⁶ Bilgisiyle daima öne çıkan Margarita üzerinden, Türkistan'daki eğitimin dinî bilgilerle sınırlı olmasına ve yetersizliğine getirilen bu eleştirilerle, usul-i cedit sisteminin kurucusu ve savunucusu olan İsmail Bey'in haklılığı gösterilmektedir.

Konuşmanın devamında Margarita, Mısır'ı işgal eden İngilizlere karşı bir isyan başladığını ve Fransızların da bu olayda Sudan'daki Araplara destek vereceğini söyler. Bu amaçla Fransa'dan bir grup insanın Sudan'a gideceğini, Molla Abbas'a da Arapça bilmesi sebebiyle, bu gruba eşlik etmesini önerir. Margarita bu kez de milliyetçi yanıyla öne çıkar. Üstelik Molla Abbas ve birlikte seyahat edeceği üç Fransızın bir araya gelmesini sağladığı gibi, onları evinde misafir eder ve burada seyahate dair yapılan fikir alışverişinde de son derece faydalı olur: *"Margarita dahi müzakereye girişip (tartışmaya katılıp) hayli hüsn-i tedabir nasihat kıldı (pek çok güzel tedbirler tavsiye etti)."*¹²⁷ Ticaretten, politikadan anlayan bir kadın olmanın yanı sıra Margarita, planlama yeteneği ve akıllıca önerileriyle, olayın gidişatında "yönlendirici" bir rol de oynamaktadır. Molla Abbas'ın yolunu Sudan'a çevirmesine neden olan da yine Margarita'dır.

¹²⁵ İsmail Gaspıralı. *age*. s.292.

¹²⁶ İsmail Gaspıralı. *age*. s.292.

¹²⁷ İsmail Gaspıralı. *age*. s.302.

İlk olarak Frengistan Mektupları'nda karşılaştığımız Margarita'nın, Sudan Mektupları'nda da güçlü yanları ve olumlu özellikleri pekiştirilir; böylece Batılı kadın tipinin "iyi" bir örneği olmaya bu hikâyede de devam eder

2.4. Realiteyi Tersten Okumak: Distopyanın Adresi Kadınlar Ülkesi

İsmail Gaspıralı'nın, Darürrahat Müslümanları'nda kurduğu ütopya ülkesi, zıttını Kadınlar Ülkesi'nde bulur. Bu hikâyede kurguladığı distopya ile okuru bu kez farklı bir biçimde düşünmeye sevk eder.

Distopya kavramının etimolojik tarihi de tıpkı ütopya kavramı gibi Yunancaya uzanır. Kavramı karşılamak için "karşı ütopya", "kakotopya", "negatif ütopya", "antiütopya", "kara ütopya", "ters ütopya" gibi çeşitli sözcükler kullanılmıştır. Basit olarak distopya için "ütopya ne ise, onun aksi" demek mümkündür. Ütopya kurgularındaki olumlu özellikler, distopyada kendilerini olumsuz olanlara bırakırlar. Hem dünya hem de Türk edebiyatında çeşitli örneklerine rastladığımız distopyaların amacı çoğunlukla toplumları, onları gelecekte bekleyen tehlikelere karşı uyarmaktır. Bu tehlike, toplumca ahlakî çöküntüye sürüklenmek yahut aşırı despot bir devletin yönetiminde yaşamak olabilir.

Sudan Mektupları'nda aktarıldığı üzere, Molla Abbas, İngiliz işgaline karşı Araplara yardım etmek için bir grup Fransızla yola çıkmıştır. Güzergahları üzerinde, insanların korkuyla bahsettiği ve tehlikesine karşı uyardığı bir ülke vardır: Kadınlar Ülkesi. Molla Abbas ve Fransız arkadaşları bu tehlikeyi ve uyarıları başlangıçta pek de ciddiye almazlar. Öyle ki bu ülkeye yolları düşerse neler olacağına dair tahminlerde bulunurken gülüp eğlenirler. Yalnız içlerinden biri, doktor Jan, diğerleri kadar rahat değildir ve arkadaşlarını da uyarmak için Kadınlar Ülkesi hakkında bilgiler verir: *"Bu ülkenin kadınları sen bildiğin kadınlardan değil. Bunlar kocaya varmıyorlar. Özleri erleri (kendileri kocaları) alıyorlar. Hem kırkı ellisi bir kişi için dalaşıp ölüyorlar (birbirlerini öldürüyorlar). Kendileri cav (düşman) ve muhabere ile, erleri yurt (kocaları ev) içinde kiyim (elbise) dikip, aş bakıp (yemek hazırlayıp) vakit geçiriyorlar.*

*Kocalar bizim kadınlar makamında bulunuyorlar. Huda hıfz eylesin (Tanrı korusun)!"*¹²⁸ Ülkeye dair verilen bu bilgilere baktığımızda, anlatılan yaşam biçiminde şaşırtıcı olan tek şey kadınların ve erkeklerin rolleridir. Oysa "Tanrı korusun!" denilecek kadar ürpertici olan bu "tahayyül", dünyanın her köşesinde kadınlar için bir "gerçek"tir.

Gaspıralı'nın işaret ettiği bu noktada, fark edilmesi ve altı çizilmesi gereken şey, toplumsal cinsiyet rolleri ve onların inşasıdır. Kadına ve erkeğe toplum tarafından yüklenen anlamlar ve her iki cinsiyetin de yerine getirmesi beklenen görevler olarak tanımlayabileceğimiz toplumsal cinsiyet, Zeybekoğlu'nun da değindiği gibi *"var olan bir şey değildir, sürekli olarak yeniden öğrenilen ve üretilen bir kavramdır."*¹²⁹ Hikâyesindeki kurguyla İsmail Bey, bu rollerin toplum tarafından yaratıldığını, dolayısıyla bambaşka şekiller de alabileceğini göstermektedir. Onun, distopya ülkesini kadınlar ve toplumsal cinsiyet üzerinden kurgulaması son derece önemli ve dikkat çekicidir.

Molla Abbas ve Fransız arkadaşları, onlara rehberlik eden Abdulla Dari'nin ihaneti sonucunda rotalarından çıkarlar ve Kadınlar Ülkesi'ne düşerler. Bu ülke Sahra Çölü'nde kurulmuş, medeniyet kavramından habersiz bir yerdir. Ülkenin yöneticisi, askerleri, kadıları, memurları tamamen kadınlardan oluşmaktadır.

Molla Abbas ve arkadaşları, ülkenin askerleri tarafından esir alınırlar. Binbaşı olan kadın, bu dört adama "yüzlerini kapatmalarını" emreder. Üstelik diğer askerler onları bakışları ve sözleriyle taciz ederler.¹³⁰ Ertesi gün ülkenin malikesinin (kraliçe) huzuruna çıkacaklarını öğrendiklerinde başlarına ne gelebileceğini aralarında müzakere ederler. Bu konuşma sırasında doktor Jan şunları söyler: *"Bizler de kadınların aklından, ilminden ziyade cemalini kıldığımız (güzel olanını aradığımız) gibi bizim de cemalimize (güzelliğimize) göre hürmet olunacaktır. Büyük, iftiharlı (övünülecek) hürmet..."*¹³¹ Böylece, bir erkeğin dilinden, kadınların "estetik" kavramı içine

¹²⁸ İsmail Gaspıralı. *age.* s.319.

¹²⁹ Özge Zeybekoğlu. "Toplumsal Cinsiyet Rollerini Bağlamında Türk Toplumunun Erkeklik Algısı". *Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*. S:1, Ocak, 2010, s.1-14.

¹³⁰ İsmail Gaspıralı. *age.* s.320.

¹³¹ İsmail Gaspıralı. *age.* s.321.

sıkıştırılmasına, birer meta haline getirilerek değerlendirilmesine dair açıkça eleştiri getirilir.

Kadınlar Ülkesi'nde esir alınan erkeklerin hareme katılması, hareme katılmaya değer görülmeyenlerinse işçi olarak çalıştırılması, haremdeki erkeklerin ise hizmet vermeleri için özellikle hazırlanması Osmanlı'daki yahut Asya hanlıklarındaki harem sisteminden pek de farklı değildir. Bu kez "nesneleştirilen" ve "esir edilen" erkeklerdir.

Malikenin huzuruna götürülürken rastladıkları tabloları Molla Abbas nakleder: *"Bizim kadınlar gibi bu ülkenin erleri (erkekleri) yurttan, haneden (evden) çıkmadıkları zahir (görülüyor) idi. Bir-iki er kişi rast geldi ise de betleri (yüzleri) mestur yani örtülü olup etrafa hafiyen (gizlice) göz atıyorlar idi. Bizim kadınlar kendilerini göstermeyip gizli baktıkları gibi bu garip ülkenin erleri dahi betlerini (yüzlerini) göstermeyip bet perdesi çetinden (peçe ardından) dünyayı seyrediyorlar idi."*¹³² Görünen o ki, bu ülkede örtüler altına sıkıştırılmış, yasaklar ve baskılar altında yaşayan erkekler, Türkistan'daki, Molla Abbas'ın topraklarındaki kadınlarla aynı konumdadır. Türkistan'da kadınların yaşadığı bu hayat kimseye ilginç ve yanlış gelmezken, Kadınlar Ülkesi'ndeki erkeklerin hali Molla Abbas ve arkadaşlarını hem şaşkınlığa hem isyana sürüklemektedir. Bu durum, içinde yaşadığımız coğrafyada, toplumsal cinsiyet rollerini nasıl benimsediğimize ve sorgusuz kabul ettiğimize dair açık bir örnektir.

Hikâyede dikkat çeken bir unsur da, distopyayı pekiştirmek için, ülkedeki kadınların kapkara, çirkin, şeytana benzer, korkunç kişiler olarak tasvir edilmesidir. Hikâyede, mekan (çöl) ve yaşam biçimi kadar insan tipleri de olumsuz tasvir edilerek bütünlük sağlanmıştır. Bu durumun tek istisnası ülkenin malikesi olur. Molla Abbas, diğer kadınların aksine malikenin güzel bir kadın olduğunu söyler.¹³³

Malikenin evinde de örneklerini gördüğümüz kadarıyla, ülkedeki erkek tipleri, genellikle kadına has kabul edilen özelliklerle donatılmıştır. Yüzlerini peçeyle kapatmalarının yanı sıra süslü, şık kıyafetler de giymekte, hatta makyaj yapmaktadırlar: *"... beti aklanmış (yüzü pudralanmış), yanakları kırmızılanmış (allık sürülmüş), gözü*

¹³² İsmail Gaspıralı. *age*. s.323.

¹³³ İsmail Gaspıralı. *age*. s.326.

sürmelenmiş ve dahi köse mıyıkları (bıyıkları) yağlanmış idi. Tamam kız gibi süslenmiş ziynetlenmiş."¹³⁴

Ev içindeki işleri yapmak, çocuk bakmak gibi sorumlulukların yanı sıra, çok eşliliğe maruz kalmak da bu ülkede erkeklere hastır: *"Şöyle ki balayı (çocuğu) doğurduktan son bakmaya er kişiye veriyorlar. Her bir kadının iki-üç esir kocası olduğundan biri bala bakmak, biri aş pişirip sığır savmak (sağmak), üçüncüsü ip eşip (ip tarayıp) öreke çevirip, esvap (elbise) dikmek ile meşguldür.*"¹³⁵ Buna karşılık kadınlar ise ok atar, güreşir ve erkekleri dans ettirdikleri, şarkılar söylettirdikleri meclisler kurarlar.

Molla Abbas, kendi ülkesindeki durumun buradakinin tam tersi olduğunu anlattığında malikeyi şaşırtır. Bu düşünce malikeye son derece imkansız görünür: *"Ne demek! Er kişiden asker olur mu? Er kişi baş keser mi? Bala (çocuk) bakmaktan, aş pişirmekten maada (başka) bunlar ne işe yarar? Saçları gibi akılları dahi kısa (kısa) olan erlerden (erkeklerden) hakim ve amir olur mu?"*¹³⁶

Malikeye göre erkekler güzellikle, kadınlar ise güçle öne çıkar ve birbirlerinden bu noktada ayrılırlar. Anlaşılan o ki, Kadınlar Ülkesi'nde erk kavramı, alışılan aksine öncelikle erkeğin üzerinde baskı kurmakta ve onun hayatını bir tür kaba çevirmektedir. Gaspıralı'nın bu konudaki tavrı ise açıktır. Kadına layık görülen yaşam biçimini ve rolleri eleştirdiği gibi, aksinin de doğru olmadığını bu distopya kurgusu üzerinden alenen belirtmektedir. Bu sebeple onun, cinsiyetler konusunda, daha çok "eşitlikçi" bir tavırdan ve çözümden yana olduğunu düşünmek mümkün.

Molla Abbas, tüm bu gördüklerinden sonra, Fransız arkadaşlarıyla konuşurken *"Halimizden ders ve ibret alalım. Bizim taraflarda kadın-kızın hal ve hissiyatlarını (duygularını) ve bazı çektiklerini öz başımız ile çekip anlarız."*¹³⁷ diyerek aldığı dersi anlatır ve böylece okura da alması gereken dersi açıkça bir kez daha gösterir. Bu empati

¹³⁴ İsmail Gaspıralı. *age*. s.328.

¹³⁵ İsmail Gaspıralı. *age*. s.331.

¹³⁶ İsmail Gaspıralı. *age*. s.332.

¹³⁷ İsmail Gaspıralı. *age*. s.336.

kurma hali, ilerleyen bölümlerde de devam eder: *"İşte dostlarım halimize bakıp bizim ülkelerde yüzlerce kadın-kız bu halde bulunup istemediği, sevmeyişi adam eline düşüp, bî-cevap, bî-iradet ve çare (karşı koyamaz, iradesiz ve çaresiz) olduklarını şimdi kemalen (iyice) anladım. Kara Malike bizim gönlümüze kulak vermeyip, "Gelsin istiyorum." dediği gibi nice nice kızlara, kadınlara cebrolunuyor (zor kullanılıyor). Belki gönlü yoktur, belki muhabbeti yoktur deyü fıkrolunmuyor; "Gelsin." vesselam!"*¹³⁸

Hikâyenin sonunda, Molla Abbas ve arkadaşları bu ülkeden kaçıp kurtulmanın bir yolunu bulurlar. Fransızlar Paris'e dönerken Molla Abbas İstanbul'a gitmeye karar verir. Kadınlar Ülkesi'nde Gaspıralı, ironi vasıtasıyla topluma eleştiriler getirirken, kadınların yaşam koşullarına dair sorunlara dikkat çekmeye çalışır. Hayalî olarak yaratılan baskıcı, zorba, zalim ve korkunç kadın tipleri ile reel yaşamdaki erkek tiplerine bir nevi ayna tutulur. İsmail Bey, kadın ve erkeğin, uzlaşma içerisinde, eşit bir hayat sürmeleri gerektiği düşüncesini okura aktarmak ister.

Rollerin ters çevrildiği bu kurgu, yıllar sonra Orhan Kemal'in "Tersine Dünya" adlı romanında da karşımıza çıkar. Tiyatro sahnesine de uyarlanan bu romanda, tıpkı İsmail Bey gibi Orhan Kemal de bir distopya yaratarak cinsiyet rollerinin yarattığı haksızlığa dikkat çekmek istemiştir. Anlaşılan o ki Gaspıralı, toplumsal cinsiyet konusunda da erken davranmış, çağdaşlarına ve dahi ilerleyen yıllarda faaliyetlerde bulunacak aydınlarla bu konuda da öncülük etmiştir.

2.5. Yoldaş Kadının Zaferi: Arslan Kız

Arslan Kız, yaşadığı şehir (Üçturfan) Çinliler ve Kalmuklular tarafından kuşatılınca, bu esarete son vermek isteyen Gülcemal'in hikâyesini anlatır. Bu hikâyede kahramanlık, millî bilinç, bağımsızlık temaları ön plana çıkmaktadır. İsmail Bey, bu temaları işlemek için yine bir kadın kahraman seçmiş ve kurguyu bu kahraman üzerine

¹³⁸ İsmail Gaspıralı. *age*. s.340.

inşa etmiştir. Zira *"kadınlar milliyetçi kültürde, söylemde ve kolektif eylemde simgesel, kendilerine özgü bir rol oynarlar."*¹³⁹

Gülcemal, Üçturfan'ın din adamı Şeyh İzzet Ata'nın tek çocuğudur. On altı-on yedi yaşlarındaki Gülcemal, yaşına göre epeyce olgun bir karakterdir. Hikâyenin başlangıcında, Gülcemal'le ilk kez, şehrin erkeklerinin toplandığı mecliste karşılaşırız. Şehrin üstündeki kuşatmaya karşı ne yapılacağının tartışıldığı bu meclis, İzzet Ata'nın evinde toplandığı için Gülcemal de misafirlerle ilgilenmektedir. Bir yandan da perde arkasından konuşulanları dinleyen Gülcemal, şehrin Çinlilere teslim edilmesi kararı çıkınca dayanamayıp meclise girer ve herkesi şaşırtır: *"Ey Müslümanlar, ayıp buyurmayınız (ayıp saymayınız); bilât-ı ruhsat (izinsiz) meclis-i âlâya (yüce meslise) girdim; belki bana aşhanede kazan başında bulunmak tiyüştüdür (bulunmam gerekir). Ben ise kan ve kılınç meclisine girdim."*¹⁴⁰ Toplumun kendisine yüklediği rolü, yani aşhanede kazan başında olması gereğini bir yana bırakan ve erkeklerin meclisine dahil olan Gülcemal, böylece daha ilk andan bizi şaşırtacağını gösterir.

Gülcemal'in meclisteki konuşması, herkesin ilgisini çeker. Teslim oldukları takdirde başlarına gelecekleri anlatan Gülcemal, bu sebeple halkının bu kuşatmaya karşı koymasını ister, kendisinin de asla teslim olmayacağını kararlı bir biçimde dile getirir. Canını yiğitçe feda etmek dahi onun için esir olmaktan iyidir. Gülcemal'in cesur, kendinden emin, kararlı tavrı bununla da sınırlı kalmaz ve Kaşgar'a gidip şehrin durumunu anlatmaya, oradan yardım getirmeye de gönüllü olur.

Genç bir kadının bu denli cesur olması halkın geri kalanını da etkiler. Gülcemal, hitabet gücüyle ve cesaretiyle halkına güç verir ve onları teslim olmamaya ikna eder. Böylelikle bir toplumun kaderine yön veren Gülcemal, kendisi için de yeni bir yol çizmiştir. Öyle ki o, halkı için kendinden, cinsiyetinden dahi sıyrılır: *"Bu sözleri aytıp Gülcemal cebinden bıçak çıkarıp ipek gibi nazık ve belden aşağı tüşer (deşen) saçlarını tüpden (dibinden) kesip alıp meclisten çıkıt."*¹⁴¹ Böylece Gülcemal de Kandiyoti'nin

¹³⁹ Joane Nagel. "Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik". (Çev. Aksu Bora). *Vatan Millet Kadınlar*. (Der. Ayşe Gül Altınay). İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s.74.

¹⁴⁰ İsmail Gaspıralı. *age*. s.375.

¹⁴¹ İsmail Gaspıralı. *age*. s.376.

"cinselliğinden arındırılmış kadın yoldaşlar"¹⁴² olarak bahsettiği karakterlerden biri olur. Çoğunlukla erkeklerle özdeşleştirilen işleri yapan, erkeklerin hakimiyetindeki kurumlara, örneğin orduya katılan kadınların, bu konumları ve kurumları kadınlaştırmak yerine, adeta birer erkek haline dönüşmeleri, erkekleşmeleri sıkça karşılaştığımız bir durumdur.

Gülcemal'in saçlarını kesip atarak aslında kadın kimliğini de kesip atması belki de onun için çok da zor değildir. Zira o, daha çocukluğundan itibaren bir erkek çocuğu gibi yetiştirilmiştir. İzzet Ata'nın kızını yetiştirme süreci şöyle anlatılıyor: "*Er (erkek) evladı olmadığından kızını heman oğlan derecesinde görüp (nerede ise oğlan yerine koyup) tahsil ve terbiyesine ziyade (oldukça) dikkat etmiş idi.*"¹⁴³ Bu cümlelere bakarsak, Gülcemal'in çevresindeki diğer kız çocuklarına göre farklı olması olağandır.

Gülcemal'in diğer bir özelliği de belli bir miktarda da olsa eğitim almış olmasıdır. Okuma yazma bildiği gibi, Arapça ve Farsça da öğrenmiş, çeşitli gazel ve kasideleri ezbere bilecek kadar da okumuştur. Annesinin ölümünden sonraysa ev işleriyle ilgilenmeye başlamış, bu işlerden fırsat buldukça at binmek, ok atmak, tüfikle atış yapmak gibi beceriler de kazanmıştır. Gülcemal esasında tuhaf bir sentezin eseridir. Bir yandan at binip, yiğitçe dövüşen bir kadinken, bir yandan da dikiş-nakış, yemek yapıp ev işlerini idare eder. Üstelik saz eşliğinde gazeller dahi söyler. Yaratılan bu kadın tipi, farklı yeteneklerle donatılmış, olumlu yönleriyle öne çıkartılmıştır.

Halkın kendisine "arслан kız" diye hitap etmesi boşuna değildir. Zira Gülcemal pek çok erkeğin dahi sahip olmadığı yeteneklere sahiptir. Babasının kendisine Bombay'dan getirdiği İngiliz tüfeğiyle atış yapmak, yine aynı seyahat sonrasında hediye edilen dürbün ve pusulayı kullanmak da Gülcemal için son derece önemli ve olağandır. Mehmet Kaplan, İslamiyet öncesi ve göçebelik dönemindeki Türklerde kadın tipini, "*Bu devrin ideal erkek tipi olan Alp tipine yaklaşıp. Erkek gibi o da ata biner, ok atar, kılıç*

¹⁴² Deniz Kandiyoti. *Cariyeler Bacılar Yoldaşlar Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul: Metis Yayınları, 2013, s.144.

¹⁴³ İsmail Gaspıralı. *age*. s.377.

kullanır ve icabında düşmanla kahramanca çarpışır."¹⁴⁴ şeklinde tarif eder. Gülcemal de tıpkı bu kadınlara benzemektedir. Bunların yanı sıra, eve gelen misafirlerle ilgilenmek, herkesin rahatını ve memnuniyetini sağlamak da Gülcemal'in takdir kazanan özelliklerindendir.

Halkın dikkatini çeken bu acayip kızı beğenen, onunla evlenmek isteyen çok olmasına rağmen kimse ona uygun olduğuna inanıp da istemeye cesaret edemez. Zaten o da, halası aracılığıyla kendisini isteyenlere "Alabilseler varırım." diyerek cevap verir. Bu durum ve Gülcemal'in tüm özellikleri bize Dede Korkut hikâyelerindeki kadın tiplerini çağrıştırmaktadır. Zira Dede Korkut hikâyelerinde karşılaştığımız kadınlar güçlü, cesur, savaşçı kadınlardır. Üstelik bu kadınlardan Selcen Hatun, kendisiyle evlenecek erkeğin çok kuvvetli ve kahraman olmasını isterken, Banı Çiçek ise kendisiyle evlenmek isteyen Beyrek'in kuvvetini ve marifetini onunla ok atmada, at binmede ve güreşte yarışarak sınar.¹⁴⁵ Gülcemal de, Dede Korkut hikâyelerindeki kadınlar da Eski Türk devletlerindeki yaşamın izlerini taşımaktadırlar. Ziya Gökalp'in de belirttiği üzere *"Türklerde cinsel iş bölümü de yoktu. Çünkü cinsel iş bölümü kadının tabu olmasından ileri gelmiştir. Eski Türklerde kadın tabu olmadığından erkeğin her çalışmasına katılırdı. Avda, savaşta, ziyafetlerde, toplantılarda ve genel dinî, siyasi, ahlaki, güzel sanatlar, dil ve ekonomi alanlarında kadın erkekle beraberdi."*¹⁴⁶

Gaspıralı, Gülcemal'i *"İngiliz kadar avcı, canbaz kadar ataklı (çevik), orta bir molla kadar âlime, şair kadar irfane (irfan sahibi) bir kız"*¹⁴⁷ olarak tasvir eder. Bu kızın sayesinde halkın tamamına, özellikle erkeklere de bir güç ve cesaret gelmiştir: *"Böylece davet olunup mesture (başı örtülü) Arslan'ın huzuruna girip çıkan adamların her biri bir bahadır oluyor idi. Bir kızda bu kadar gayret ve hamiyet (vatan sevgisi, millî onur) oldukça er kişilerde hiç hayf (korku) kalmıyor idi."*¹⁴⁸

¹⁴⁴ Mehmet Kaplan. *Mehmet Kaplan'dan Seçmeler*. (Haz. İnci Enginün-Zeynep Kerman). Ankara: KTB Yayınları, 1988. s.99-112.

¹⁴⁵ Muharrem Ergin. *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: TDK Yayınları, 2009.

¹⁴⁶ Ziya Gökalp. *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Toker Yayınları, 1989, s.257-258.

¹⁴⁷ İsmail Gaspıralı. *age*. s.379.

¹⁴⁸ İsmail Gaspıralı. *age*. s.380-381.

Kaşgar'dan yardım getirmek için hazırlıklarını yapan Gülcemal yola çıkar. Yol boyunca tehlikelerle karşılaşsa da hepsinin üstesinden gelir ve Kaşgar'a varır. Burada, babası İzzet Ata'nın mektubunu vermek ve durumu anlatmak için görüştüğü yöneticiler ve şehrin ahalisi, görüntüsünden dolayı onu erkek zanneder. Kaşgar'da halkın korku içinde ve pasif bir durumda olduğunu; yöneticilerden bazılarının ise rüşvet karşılığında Çinlilere yardım ettiğini anlayan Gülcemal, bu duruma bir çözüm bulmaya çalışır. Hatta öyle ki, bu düşünceler içindeyken rahat nefes dahi alamaz. Buna rağmen inancını ve gayretini de kaybetmez.¹⁴⁹ Bu sırada Kaşgar'da da Üçturfan'dan gelen bir bahadır olduğuna ve bu bahadırın kıymetine dair söylentiler çabucak yayılır.

Gülcemal'in erkek olduğunu sanan Kaşgar ahalisi, gerçeği, Gülcemal'in hamama gittiği gün öğrenir. Önce hamama bir erkek girdiği sanılır ve bir kargaşa çıkar; fakat sonunda gerçek anlaşılır. Üçturfan'dan gelen bu savaşçı yiğidin aslında genç bir kız olduğu anlaşılınca, hamamdaki kadınlar büyük şaşkınlık yaşarlar. Gülcemal buradaki kadınlara, nereden ve ne amaçla geldiğini anlatır. Daha sonraysa yöneticilerinin ihanetlerini ve düşmana karşı neler yapılması gerektiğini onlara izah eder. Böylelikle kadınlar hem evlerindeki erkekleri düşmana karşı savaşmaya ikna edeceklerini söylerler hem de kendilerinin de bu direnişte gereken her şeyi yapacaklarına dair Gülcemal'e söz verirler.

Kadınlara derdini anlatan Gülcemal bununla da yetinmez ve düşmana karşı tam bir örgütlenme sağlamak isteyen bir komutan edasıyla, dışarı çıkıp halkın geri kalanına da durumu anlatır: *"Özü (kendi) ise kız giyimi giyinip, silah kuşanıp; lakin beti (yüzü) açık halde hisar (kale duvarı) üstüne çıkıp meydanda sabırsızlanıp duran ahali-i beldeye (belde halkına) göründü."*¹⁵⁰ Gülcemal, hamamda kadınlara anlattıklarını burada da halka anlatır ve onlara cesaret verir. Sözleriyle herkesi etkileyen bir önder, bir komutan halini alır. Ayrıca bu konuşmadan sonra Gülcemal'in Müslüman-Türk kimliğinin de pekiştirildiği görülür: *"Kız bayrağı alıp hisarın üstüne saplayıp koydu. Bayrağın üstünde "Allah" lafz-ı kebir (ulu sözü) nakşolunmuş idi. Arslan kız bunu hazırlayıp hamama girmiş idi. İşbu gayret ve hamiyet (millî onur) bayrağı halklara*

¹⁴⁹ İsmail Gaspıralı. *age*. s.391.

¹⁵⁰ İsmail Gaspıralı. *age*. s.401.

(insanlara) bir kat daha işleyip (etki edip) gönüllere kuvvet verdiği halde (sırada) gökten düşmüş bir serdar (komutan) ve melek suretinde bulunan Arslan kız..."¹⁵¹ Milliyetçi düşünce ile şekillenecek devletlerde kadınlar, millî kültürün sürdürücüsü olduğu gibi, manevi gücün de göstergesidir. Gülcemal bu manevi güce hem sahiptir hem de bu gücü yaymaya muktedirdir.

Halkın düşmana karşı koymak için ikna edilmesinden sonra gereken hazırlıklar yapılır ve bu süreçte de Gülcemal ön planda yer alır. Herkesin sözüne itimat ettiği ve isteklerini yerine getirdiği arslan kız, savaş için gereken önlemleri de bizzat kendisi alır. Nihayetinde kazanılan zafer de yine onunla ilişkilendirilir: "*Kızın gayreti galebeye delalet (zaferin alameti) idi.*"¹⁵² Kaşgar'daki bu zaferi, Üçtürfan'daki kuşatmanın da kalkması takip eder. Böylece Gülcemal'ın asıl hedefi de gerçekleşmiş olur.

Arslan Kız'da anlatılan Gülcemal, güçlü, cesur, savaşçı, akıllı, inançlı ve milliyetçi bir kadındır. Üstelik geleneklerine ve halkına da bağlıdır. Kendini milleti için feda etmeyi göze alan bir kadın yoldaş olarak Gülcemal, "kadın" kimliğinden önce ve daha çok bir "nefer"dir. Dolayısıyla ulus devletin inşasında gerekli olan birey tipinin tüm özellikleri onda toplanmıştır. Gaspıralı'nın, ideolojisini hayata geçirmek için bu idealize kadın yoldaşlara ihtiyacı vardır. Gülcemal, bu ihtiyacın ve aynı zamanda talebin simgesidir.

2.6. Arka Plandaki Kahramanlar: Anneler

İsmail Gaspıralı'nın "Gün Doğdu", "Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan" ve "İvan ve Süleyman" hikâyelerini bir başlık altında ele almamızın nedeni, bu hikâyelerde kadınların "annelik" statüsüyle öne çıkmalarıdır.

Annelik kavramı da, tıpkı kadınlık ve toplumsal cinsiyet rolleri gibi, toplumun inşasında etkin ve önemli bir rol oynar. Bu sebeptir ki, kavram üzerine pek çok farklı

¹⁵¹ İsmail Gaspıralı. *age.* s.403.

¹⁵² İsmail Gaspıralı. *age.* s.406.

görüş sunulmuş, kutsallaştırıldığı kadar sert bir biçimde eleştirilmiştir de. Kesin olansa, anneliğin, ideolojiler tarafından daima kullanılmış ve kendi lehlerinde işlenmiş olduğudur. Anneliğin, içgüdüsel bir davranış örüntüsü olduğu ve belirli bir çerçeve içerisinde, sabit özellikler gösterdiği kanaati uzun zamandır sosyal bilimciler tarafından tartışılmakta ve hatta çoğu zaman reddedilmektedir. Örneğin "*Chodorow'a göre analık üretilir; toplumun tanım ve değerleriyle kuşaktan kuşağa, çok erken bir aşamada aktarılır.*"¹⁵³

"Gün Doğdu" hikâyesinin kahramanı Danyal Bey'in soyu Türk-Tatar hanedanına dayanır. Babası toprak sahibi bir yüzbaşidir. Buna rağmen Danyal Bey'in yaşamında ve karakterinin şekillenmesinde asıl rol annesine aittir. Danyal Bey'in annesi Mergube Hanım "*tesirli ve sabit bir tabiata malik (etkili ve değişmez bir karaktere sahip) bir hanım idi.*"¹⁵⁴ Anlaşılan o ki Mergube Hanım hem güçlü hem de değişime kapalı yanıyla geleneksel bir kadın tipidir. Modern bir eğitim almamış olmasına rağmen karakteri, daimî kararlılığı ve dindarlığı ile oğlu üzerinde büyük bir etki yaratan Mergube Hanım'ı oğlu hem sevmekte hem ondan korkmaktadır.¹⁵⁵ Bu korku ve sevgi kesişiminden anladığımız üzere, Mergube Hanım hem otoriter hem de sevgi dolu bir anne tipidir.

Ayşe Gül Altınay'ın da işaret ettiği üzere "*erkekler dış dünya ile ilişki kuruyor ve maddî ilerlemeden sorumlu tutuluyorlar, kadınlar ise ulusun özünü temsil ediyor ve evlerinde bu özü yaşatmak, yeni nesillere aktarmakla yükümlü kılınıyorlar.*"¹⁵⁶ Nitekim Danyal Bey'in babası Ali Bey, oğlunu çok sevse de onun üzerinde etkiye sahip değildir. Ali Bey dışarıda evin geçimini sağlayan işlerle uğraşırken, Mergube Hanım oğluna "*doğruluğu, ciddiyeti, başladığı işi bitirmeyi ve milletini sevmeyi*"¹⁵⁷ öğretmektedir. Bunun yanı sıra, oğluna hem dinî hem de millî hikâyeler anlatarak geleneği, yani İslamî Türk düşüncesini de aktarmaktadır. Üstelik bu hikâyeleri dinleyen Danyal Bey,

¹⁵³ Jale Parla. "Kadın Eleştirisi Neyi Gerçekleştirdi?" *Kadınlar Dile Düşünce Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet*. (Der. Sibel Irzık-Jale Parla). İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.29.

¹⁵⁴ İsmail Gaspıralı. *age*. s.436.

¹⁵⁵ İsmail Gaspıralı. *age*. s.436.

¹⁵⁶ Ayşe Gül Altınay. "Giriş: Milliyetçilik, Toplumsal Cinsiyet ve Feminizm". *Vatan Millet Kadınlar*. (Der. Ayşe Gül Altınay). İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s.15.

¹⁵⁷ İsmail Gaspıralı. *age*. s.436.

annesinin anlattığı kahramanlara benzemek istemekte, onlar gibi bir yiğit olmayı arzulamaktadır. Mergube Hanım da onu onaylamakta ve teşvik etmektedir. Dolayısıyla bir anne olarak, oğlunun, salt karakterini ve bugününü değil geleceğini de şekillendirmektedir.

Gaspıralı'nın, inşa etmeye ve geliştirmeye çalıştığı toplumda kadınlara ve özellikle annelere büyük bir misyon yüklediği açıktır. Yaratılacak yeni nesle şekil verecek olanın anneler olduğunu düşündüğü için, hikâyelerinde de bu fikri açıkça vurgulamaktadır: "*Validenin dersleri, Danyal'ın ruhuna pek müfid (faydalı) rızık ve gıda oluyor idi. Bade (sonra), tabiat ve işlerinde (karakterinde ve davranışlarında) her ne yahşılık (iyilik) görüldü ise, hep valide derslerinden aldığı maneviyâtın semerâtı (terbiyenin meyvesi) idi.*"¹⁵⁸ Görüldüğü üzere, çocuğun karakterinin ve davranışlarının tamamen anneden etkilendiğini ileri süren ve sorumluluğun anneye ait olduğunu anlatan bir yaklaşımla İsmail Bey, annelik rolüne yüklediği misyonu ilan etmektedir.

Babası Danyal Bey'in ilkokuldan sonra eğitime devam etmesini, Rusça okumasını ve böylece subay yahut memur olmasını isterken annesi Mergube Hanım onunla aynı fikirde değildir. Hatta Ali Bey bu konuda eşinden çekinmektedir. Bu noktada, ev içinin rahim metaforu ile ifade edilmesi dayanaksız değildir diye düşünüyoruz. Zira kadınlar, annelik rolleri ile bütün olarak evin yani ailenin simgesidir. Mergube Hanım ile Ali Bey'in, oğullarının eğitimleri konusundaki fikir ayrılıklarını anlatırken Gaspıralı, "*Hane (ev) işlerinde Mergube Hanım'ın nüfuzu (etkisi) büyük ve Ali Bey'e daim galip (her zaman üstün) idi.*"¹⁵⁹ diyerek bu düşüncüyü desteklemektedir.

Danyal Bey'in Rus okullarında eğitim almasına ve Rusça öğrenmesine itiraz ederken Mergube Hanım'ın korkusu, oğlunun Ruslaşması, dolayısıyla millî kimliğini yitirmesi ihtimalidir. İslam ile milliyetçiliğin iç içe geçişini sembolize etmekte olan Mergube Hanım, sömürgecilik karşısında özü koruma ve gelecek nesle aktarma misyonunu yerine getirmektedir. Buna rağmen Mergube Hanım'ın eğitim konusunda katı bir tavır almadığı da belirtilir: "*Rus ilminden pek korkar idi; lakin zatında*

¹⁵⁸ İsmail Gaspıralı. *age*. s.437.

¹⁵⁹ İsmail Gaspıralı. *age*. s.438.

doğasında) ilim ve marifete (bilime ve öğrenmeye) düşman değil idi."¹⁶⁰ Bu yüzden, bir süre sonra oğlunun eğitime devam etmesine ikna olan Mergube Hanım, kendini korkularına karşı telkin etmeye çalışır. Sonunda bu korkuların yersiz olduğu da anlaşılır. Zira eğitimini bitirip köyüne dönen Danyal Bey'in ne dinî ne de millî hisleri zayıflamış aksine güçlenmiştir.

Milleti için hizmet etme kararı alan Danyal Bey için Mergube Hanım bir yol gösterici de olur: *"Validesiyle ettiği müşaverelerden (annesiyile yaptığı görüşmelerden), Danyal Bey pek çok istifade ediyor (yararlanıyor) idi. Birçok fikir ve tasavvurâtı (tasarıları), validesi tarafından muaheze ve reddolunup (eleştirilerek reddolunup) âdât ve efkâr-ı millîyeye (millî geleneklere ve düşünceye) muhalif (zıt) oldukları gösteriliyor idi. Bu mükâlemeler (konuşmalar) sayesinde Danyal'ın gözü açılıp hizmet edeceği milletin hal ve ahvaline aşina olmadığını (durumunu bilmediğini) anladı.*"¹⁶¹ Böylece Mergube Hanım annelik misyonunu yerine getirir ve hem oğlunun karakterinin şekillenmesini sağlar hem de ona rehberlik eder.

"Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan" ile "İvan ve Süleyman" birbiriyle benzerlik gösteren hikâyelerdir. Her ikisinde de kahramanların anneleri üzerinden karşılaştırmalar yapılmış ve ikisinde de annelerin seçimleri çocuklarının hayatlarına yön vermiştir.

"Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan"da asıl olarak anlatılan Cevat Bey ile Ohannes ve Mıgırdıç kardeşlerin hikâyesidir. Ahmet Bey toprak sahibi bir zengin ve Cevat Bey onun oğludur. Bedros Ağa ise Ahmet Bey'in kahyalığını yapmaktadır. Ohannes ve Mıgırdıç ise onun oğullarıdır.

Cevat Bey'in annesi soylu bir aileden gelmektedir. Buna rağmen eğitim konusunda pek de doğru kararlar verememektedir. Zira oğlunun eğitime çok da ihtiyacı olmadığını düşünür. Türkçe eğitimin fazlasını imam olacıklara, Rusça eğitimin fazlasını ise memur ve keşiş olacıklara uygun gören annesi, Cevat Bey'in bunca mal-mülk varlığı

¹⁶⁰ İsmail Gaspıralı. *age*. s.440.

¹⁶¹ İsmail Gaspıralı. *age*. s.443.

içinde rahat yaşayacağından emindir. Bu koşullar altında eğitimle uğraşmasına da gerek yoktur.¹⁶²

Bedros Ağa'nı eşi Meryem ise iyi derecede Ermenice okuma yazma ile bir miktar Rusça bilen, evin idaresi konusunda da son derece yetenekli bir kadındır. Meryem, Cevat Bey'in annesinin aksine, çocuklarının geleceğine dair de pek çok endişe taşır: *"Hanım, Cevat Bey'i ilim ve tahsil ile yormak, zahmete koymak istemediği halde Meryem, gece gündüz oğullarını terbiye ve tahsil ettireceğini (okutacağını) fikreder (düşünür) idi. Bu zamanda ilimsiz, marifetsiz yol ve meydan alınamayacağını (ilerlenmediğini; mevki sahibi olunmadığını) iyi fahmlemiş (anlamış) idi."*¹⁶³ Üstelik Meryem bu sebeple ellerine geçen parayı iyi kullanmaları gerektiğinin de farkındadır. Zira çocukların eğitimi için bu maddî güce ihtiyaç vardır.

Cevat Bey'in annesi, Meryem'in eğitime verdiği bu önemi kavrayamamaktadır. Bu yüzden Meryem Hanım'ın, uzun yıllar eğitime devam eden oğulları için de üzülmemektedir: *"Aman Meryem! Bu ne bitmez okum (okuma) oldu! Biçareleri okum (okul;eğitim) ile yaktınız."*¹⁶⁴ Oysa Meryem, eğitim almadan iyi bir yaşam sürülemeyeceğini bilmektedir. Nitekim haklı da çıkar. Cevat Bey, babasının ölümünden sonra tüm malı mülkü satıp harcar. Böylece çocuğunu asıl yakan onun annesi olur. Yaşlı kadın, bu zor duruma düşmenin tesellisini inançlarında bulmaya çalışır: *"Biçare (zavallı) kart hanıma bu haller pek ağır idi. Fakat neden ve nasıl olduğunu bilmeyip, "günahımızdandır" deyü gün boyu dua ve ibadet eder idi."*¹⁶⁵ Öte yandan Meryem'in oğulları eğitimlerini tamamladıkları gibi yüksek mevkilere ulaşmış ve rahat bir yaşama kavuşmuşlardır. Annelerine de çok iyi bakan bu çocuklar, Cevat Bey'in de yardımına koşmuş, ona bir iş bulmuşlardır. Cevat Bey ise bu fırsatı da değerlendiremeyip işinden kovulmuştur.

¹⁶² İsmail Gaspıralı. *age.* s.451.

¹⁶³ İsmail Gaspıralı. *age.* s.452

¹⁶⁴ İsmail Gaspıralı. *age.* s.454

¹⁶⁵ İsmail Gaspıralı. *age.* s.456-457.

Hikâye "*Biçare valide (zavallı anne) oğluna bakıp ağlar idi; tedbirli Meryem, oğullarını görüp ferahlanıyor (seviniyor) idi.*"¹⁶⁶ cümleleriyle son bulur. İsmail Bey, iki farklı kadın tipi üzerinden anneliğin çocuklar üzerindeki etkisini okura sunar. Cevat Bey'in annesi eğitilmiş bir kadın olmadığı gibi oğlunun da eğitime destek vermeyerek kötü sonun hazırlayıcısı konumuna düşer. Meryem ise kısmen daha eğitilmiş ve akıllı bir kadındır. Çocuklarının geleceğine sahip çıkmak için onların eğitime maddî ve manevî açıdan destek olmuştur. Dikkat çekici bir unsur da Meryem'in Ermeni olmasıdır. İsmail Bey'in burada Müslüman-Türk toplumlarına getirdiği eleştiri öne çıkar. Zira o dönemde, kendi toplumundaki cehaletin yaygınlığı onun en çok eleştirdiği ve savaştığı şeydir. Eğitimsiz kadınların, eğitimsiz anneler oluşu ve böylece çocuklarının da başını yakması tasviriyle, kadın eğitiminin gerekliliğine dair bir kanıt oluşturmak istemiştir.

"İvan ve Süleyman"da da benzer bir temanın işlendiğini görüyoruz. Birbirine komşu iki kadının, Marya ve Halime'nin çocukları olan İvan ve Süleyman, bu komşuluk ilişkisi sebebiyle bir arada büyürler. İki annenin de geleceğe dair tek umutları oğullarıdır. Çocukları on üç yaşına geldiklerinde bir Fransız tüccar şehirlerine gelir ve yanında çalıştırmak, yetiştirmek için bu iki çocuğu alıp Mısır'a götürmeye, ticaret öğretmeye talip olur.

Her iki anne de başlangıçta bu isteğe razı olmazlar. Çocuklarının özlemine dayanmak zor gelir. Bir süre bu konuda düşünür taşınırlar. Sonunda Marya "*Burada olan Cenab-ı Hak, Mısır kıtasında (ülkesinde) da vardır.*" diyerek oğlunu göndermeye karar verirken, Halime Hanım "*Kısmeti veren Cenab-ı Hak'tır, verecek ise burada da verir.*"¹⁶⁷ der ve oğlunun gitmesine izin vermez. Mısır'da çalışmaya başlayan İvan, annesine buradan düzenli olarak para gönderir ve zaman zaman da onu ziyarete gelir. Böylece Marya, bu parayla beş inek alır ve mükemmel bir sütçü olur. Süleyman ise ancak bir handa kahveci olarak, karın tokluğuna çalışabilir. Annesi ise güçlüğüle geçinir, zaman zaman açlığa bile katlanır. Kısa bir süre sonra da ölür.¹⁶⁸

¹⁶⁶ İsmail Gaspıralı. *age.* s.457.

¹⁶⁷ İsmail Gaspıralı. *age.* s.461.

¹⁶⁸ İsmail Gaspıralı. *age.* s.462.

Süleyman kimi zaman yaşadığı sıkıntıları annesinin geçmişte verdiği karara bağlar: "*Valideciğim müsaade buyurmuş olsa idi (anneciğim izin verseydi) belki ben de şimdi bir tüccar vekili olup kül ve kömür karıştırmaz idim. Hayır ola.*"¹⁶⁹ Böylece anne olarak Halime Hanım'ın verdiği kararın bedelini Süleyman'ın ödediğini görürüz. İki anne arasındaki karşılaştırma ile, bir kez daha çocukların hayatlarına dair annelerin önemine vurgu yapılırken, yine bir Müslüman kadın ile bir Hristiyan kadın tipi kullanılır.

Halime Hanım kutsal kabul ettiği değerleri sahiplenen, hayata karşı daha teslimiyetçi, değişime kapalı geleneksel bir kadın tipidir. Bir kadın ve bir anne olarak bu geleneği de, geleneğin getirisi olan sorunları da kendi çocuklarına aktarmakta, dolayısıyla onların yaşamlarını da olumsuz biçimde etkilemektedir.

Hikâyedeki bir diğer kadın da Süleyman'ın eşidir ve o da aynı geleneksel kadın tipini temsil etmektedir. Zira yıllar sonra, Mısır'a gitme ve orada çalışma teklifi bu kez İvan'dan gelir; fakat Süleyman'a bu kez de eşi engel olur. Çok zor şartlar altında yaşamalarına rağmen, tıpkı Halime Hanım gibi o da bu koşullara boyun eğer ve Süleyman'ın gitmesine izin vermez. Böylece aynı düşünce yapısının nesilden nesle aktarıldığını göstermiş olur.

Üç hikâyede de, karakterler üzerinden, İsmail Gaspıralı'nın yeni ve modern bir toplum inşasında annelerden beklentilerini ve onlara yüklediği misyonu izlemek mümkündür. Onun eserlerinde, ulusun sembolü olan ailenin, bireylerini yetiştiren annelerin, tali değil kurucu bir rol oynadığı açıkça görülmektedir.

¹⁶⁹ İsmail Gaspıralı. *age*. s.463.

3. Hikâye ve Romanları Dışındaki Metinlerde Kadın Teması

İsmail Gaspıralı, Sovyet baskısı ve sömürüsü altında kalan, bu koşullarda bir var oluş savaşı süren Kırım'ın ve diğer tüm Türk coğrafyasının yanı sıra, Batılı devletlerin sömürgesi durumuna düşen İslam ülkelerinin de kurtuluşuna ve yükselişine yardım etmek istemiş, fikirleriyle yol gösterici olmuştur. Edebiyattan gazeteciliğe, eğitimden siyasete kadar çeşitlilik gösteren çalışmalarının neticesinde, açıkça görülür ki, o tam bir toplum mühendisidir. Zira yenileşecek, güçlenecek ve ilerleyecek bir toplumun neye ihtiyacı olduğunu da, eksiklerinin neler olduğunu da, nasıl bir yol izlemesi gerektiğini de iyi bir analizle kavrar ve doğru zamanlarda gereken adımları atar.

Gaspıralı, inşa edilecek bu yeni toplumun, her şeyden önce bireyden ve bireyin de içinde şekil aldığı aileden meydana geldiğini görmüş, bu yüzden her ikisine de büyük bir önem vermiştir. Serpil Sancar'ın da belirttiği üzere *"sömürgecilik karşıtı milliyetçilik hareketlerinde, bağımsızlığın aracı olarak hayal edilen ulus ile yaratılacak yeni toplumun mimarı olarak tahayyül edilen millî aile arasında önemli bir ideolojik ve politik bağ"* oluşur.¹⁷⁰ Bu bağlar sebebiyle İsmail Bey de Tercüman Gazetesi'ndeki yazılarında da, edebî eserlerinde de hem aileye ve çocuklara hem de kadınlara dair yazılar yazmış, somut olarak da pek çok faaliyette bulunmuştur. Kadınlar için çıkartılan Alem-i Nisvan ile çocuklar için çıkartılan Alem-i Sübyan dergisi de bu faaliyetler içerisinde öne çıkmaktadır.

Kadınlara dair tüm meseleler, onların hak ve hürriyetleri ile toplumsal statüleri Gaspıralı'nın özellikle üzerinde durduğu konulardan birisidir. Hem aile kurumunun çatısını oluşturmasıyla hem de toplum bütününe bir yarısını temsil etmesiyle kadınlar büyük önem taşımıştır. İsmail Bey'in edebî eserlerinde kahramanlar da tema da çoğunlukla kadınlar olmuş, kız okullarının açılmasından, kadınlara dair bir dergi çıkarılmasına kadar pek çok alanda kadınlar için büyük çaba sarf etmiştir. Zira *"kadın hakları meselesi, kültürel öz ve bozulmamışlık kavramlarının tartışıldığı bir ideolojik alanın parçasıdır. Kadının yeri ve davranışı, kültürel kimliğin tayin edici unsuru*

¹⁷⁰ Serpil Sancarlı. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.207.

durumuna gelmektedir."¹⁷¹ Millî ve geleneklerinden kopmamış bir toplum ve devlet tahayyül eden Gaspıralı için de kadınların önemli olması şaşırtıcı değildir.

İsmail Bey'in Tercüman'da yahut diğer yayınlarda kaleme aldığı tüm yazıları taramak, kadınlara dair meselelerden bahsettiği tüm bölümlere ulaşmak elimizdeki kaynakların sınırlılığı sebebiyle mümkün olmadığından, tezimizde Gaspıralı'nın Türkiye'de basılan tüm eserlerini esas alarak, buradaki metinler üzerinden değerlendirmelerde bulunduk. Fikrî eserlerinin toplandığı kitapta, İsmail Bey'in "Kadınlar" adlı bir yazısı bulunmakta ve bu yazıda, hikâyelerinde geniş olarak kahramanlarının ağzından ortaya koyduğu fikirlerini, kendi dilinden ve daha kısa bir şekilde aktarmıştır. Bu metnin incelenmesi, onun kadınlar konusundaki fikirlerini bir bütün halinde, açıkça ortaya koymuş olması bakımından önemlidir diye düşünmekteyiz.

"Kadınlar" adlı yazı, bazı alt başlıklara ayrılır ve İsmail Bey fikirlerini bu alt başlıklar çerçevesinde okura aktarır. İlk bölüm olan "Yarım Dünya"nın girişinde alıntılanan dize, İsmail Bey'in eğitim konusuna her sahada verdiği önemin yansımasıdır: *"Her haneye bir kadın nasıl lazımdır, her kadına ilim şöylece lazımdır."*¹⁷² Bu alıntı ile başlayan yazıda öncelikli olarak açıklanan konu yine eğitimidir. Toplum adı verilen bir bütünün iki yarısından biri olan kadınlar için Gaspıralı, *"Eğer kadınların fena olduklarına hükmedilirse, yarım dünya fena olduğuna hükmedilmiş olur. Eğer kadınların yahşı (iyi) olduklarına hükmedilirse yarım dünyanın yahşılığına hükmedilmiş olur. Vakıan (gerçekten de) bir şehrin, vilayetin, cemaatin yaki (veyahut) milletin kadınları cahile ise nısf-ı cemaat ve nısf-ı ümmet (toplumun ve ümmetin yarısı) cahil olması lazım geliyor."*¹⁷³ diyerek bir kez daha eğitim konusunu öne çıkarır.

Kadınların da kendilerine -belki de toplumsal düzen içerisinde sahip olamadıkları için-yeterince değer veremediğini düşünmüş olmalı ki Gaspıralı bu konuyu da açıklığa kavuşturmak ister: *"Dünyanın ve benî ademin tam yarısı olduktan maada (olmanın dışında) bazı hususatta (konularda) er kişilerden daha büyük derece de*

¹⁷¹ Deniz Kandiyoti. "Kadın İslam Devlet". (Çev. Şirin Tekeli-Hüseyin Tapınç). *Cariyeler Bacılar Yoldaşlar Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul: Metis Yayınları, 2013, s.105.

¹⁷² İsmail Gaspıralı. *Seçilmiş Eserleri 2: Fikrî Eserleri*. (haz. Yavuz Akpınar). İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008, s.287.

¹⁷³ İsmail Gaspıralı. *age*. s.287-288.

bulunuyorsunuz. *İnsanları doğuran, doğurduktan sonra asrayan (büyüten, besleyen) bir hayli asradıktan sonra dil bildiren (öğreten), dil bildirmek ile beraber terbiye veren, dinden, ilimden, kemalâttan (olgunluktan) haber veren sizlersiniz.*"¹⁷⁴ Burada kadınların bir değer ve önem sahibi olabilmelerinin yolunun, çoğu zaman olduğu gibi, annelik statüsünden geçtiğini görüyoruz. Ulusun neslini sürdürmek, sürdürülen neslin niteliğini yükseltmek gibi vazifeler, kadının önemini erkekle aynı seviyeye ulaştıran ve dahi daha da yükseğe çıkarabilen şeydir.

Çocuğu doğurmak, beslemek, ona dilini öğretmek ve terbiye vermek, dinîni öğretmek, eğitmek gibi vazifelerin yanı sıra annelerin bir diğer vazifesi de bu çocuklara edep ve namusu öğretmektir.¹⁷⁵ İsmail Bey, ulusun kadınlarından beklentilerini annelik rolü üzerinden aktarmakla kalmaz, bu kadınların taşıması gereken özellikleri de tasvir eder: "*Mâlumdur ki bir milletin kadınları kavî bedenli (sağlam vücutlu), ahl-i namus (namuslu), ehl-i gayret (çalışkan) ve ehl-i ulum (bilgili) olursa bütün heyet-i millîye (millî yapı) dahi kavî bedenli, namuslu, gayretli ve âlim olur.*"¹⁷⁶ Görüldüğü üzere, bu tasvir de netice itibarıyla "milletle" bağlanmış ve kadınlar "salt" kadın oluşları üzerinden değil "milletle" aralarındaki bağ üzerinden değerlendirilmişlerdir.

Doğurma ve dolayısıyla çocuğu yetiştiren olma vasfı başta olmak üzere, biyolojik özelliklerin cinsiyetler arasında yarattığı ayrımlar hakkında Eliuz'un tespiti "*Biyolojik farklılığın derin ve boyutlu bir toplumsal farklılığa dönüşmesi ile her anlamda kadın, ikincilliğe zorlanır ve kadınlık kurgusu "ötekilik" özelliğine sahip hale gelir.*"¹⁷⁷ şeklindedir. Nitekim, özellikle annelik rolü üzerinden yüceltilen bu biyolojik farklılıklar, esasında kadınlara yüklenen sorumlulukların ve onların toplumsal yaşamın her alanında çizilmiş sınırlar içerisine sıkışmışlığının da temel nedeni olur. Yuval-Davis'e göre, "*uygun kadının nasıl olacağına dair kültürel kodlar, çoğunlukla kadınları bir aşağı güç konumunda tutmak üzere geliştirilmiştir.*"¹⁷⁸

¹⁷⁴ İsmail Gaspıralı. *age.* s.288.

¹⁷⁵ İsmail Gaspıralı. *age.* s.288.

¹⁷⁶ İsmail Gaspıralı. *age.* s.288

¹⁷⁷ Ülkü Eliuz. "Cinsel Kimlik Paniği: Kadın olmak". *Turkish Studies*. S. 6/3, Yaz-2011, s.221-232.

¹⁷⁸ Nira Yuval-Davis. *Cinsiyet ve Millet*. (Çev. Ayşin Bektaş). İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.97.

Benzer fikirler, yazının devamında da sürdürülür: *"Dünya, bir binaya ya da imarete teşbih edilirse (benzetilirse) kadınlar bu binanın nısfı (yarısı) olduğundan maada (başka) esası ve temeli oldukları görülür."* diyen Gaspıralı, bu savını bir kez daha kadınların annelik rolleri ile destekler: *"İnsan, doğduktan sonra on-on iki yaşlarına kadar kadın elinde, kadın nüfuzunda (etkisi altında) ve terbiyesinde bulunur."* Pedagojiden ve psikolojiden de bir hayli haberdar olan İsmail Bey, bu bilgilerine dayanarak iddiasını pekiştirir: *"Şu on-on iki senelik tesirât (etkilemeler) bütün ömür boyu hükmeder. İnsan ve insaniyet, balalıkta yasalır (çocuklukta oluşur)."*¹⁷⁹

"Kadınların Baş Vazifeleri" adlı bölümde, ulusun kadınlarının ev içinde, eşlerine ve çocuklarına karşı yükümlülükleri anlatılmaktadır. *"Dişi insanların üç büyük vazifesi vardır: Biri kadınlık, biri validelik ve biri refikalıktır (eşliktir)."* diyen İsmail Bey bu refikalığın gerekliliklerini de kadının *"kocasının keyfine, rahatına, aşına (yemeğine), suyun ve giyimine bakar; getirdiğini pişirir ve beraber yerler, getirdiğini diker ve beraber giyip kullanırlar."* sözleriyle açıklar.¹⁸⁰ Bu vazifelerin yerine getirilmemesi ise "kadın olma" hakkının bile kaybedilmesine neden olacaktır: *"Hane ve yurt (ev) bakmak bilmeyen kadın kadınlıktan tüşer."*¹⁸¹ Zira "ev, ulusal kültürün manevi niteliğini yansıtan temel mekandı ve bunu koruyup zenginleştirme görevi kadınlara düşüyordu."¹⁸²

Kadının eş olarak kocasına karşı sorumlulukları olduğunu düşünen Gaspıralı, bu sorumlulukları tek tek izah eder. Muhabbet, sabır ve nezaket yolundan ayrılmamak, söz dinlemek, daima temiz olmak, kocasının eve getirdiğiyle yetinmeyi bilmek ve onu utandırmamak, sofrasını mutlaka vaktinde hazırlamış olmak, kocasının eşine dostuna karşı ilgi göstermek, isteklerini vaktinde ve nazikçe söylemek bunların başında gelmektedir.¹⁸³ Alışlagelen bu geleneklerin ve kültürel kodların, ev içinde sürdürülmesinin beklendiği açıktır. Nitekim *"kadınlar dışarıdaki hayat koşulları ne*

¹⁷⁹ İsmail Gaspıralı. *age.* s.289.

¹⁸⁰ İsmail Gaspıralı. *age.* 289.

¹⁸¹ İsmail Gaspıralı. *age.* s.290

¹⁸² Partha Chatterjee. "Kadın Sorununa Milliyetçi Çözüm". (Çev. Ekrem Tilki) *Vatan Millet Kadınlar.* (Der. Ayşe Gül Altınay). İstanbul: İletişim Yayınları, s.107.

¹⁸³ İsmail Gaspıralı. *age.* s.290.

şekilde değişirse değişsin özlerindeki manevi (yani kadınlık) erdemlerini kaybetmemeliydiler; bir başka deyişle özlerinde batılılaşmamalıydılar."¹⁸⁴

Eş olarak kadının vazifelerini sıralayan İsmail Bey, annelik vazifelerini de bu listeye ekler. "*Kadınlık, analık ile kemal bulur; analık ile yaraşır (güzelliğe erer).*"¹⁸⁵ diyerek yüzyıllarca süren annelik yüceltmesine katkıda bulunur. Çocuğun yetiştirilmesi gereğini ve bu sorumluluğun da anneye ait olduğunu bir kez daha vurgular. İsmail Bey'in bu yaklaşımıyla Tanzimat aydınlarının eserlerinde de sıklıkla karşılaşmak mümkün olmasına rağmen, nadiren de olsa bu yaklaşıma itiraz edenler de olmuştur. Salahaddin Asım da bu isimlerden birisidir. İlk olarak "Türk Kadınlığının Tereddidi" adıyla yayımlanan kitabında, kadının iyi bir eş ve anne olması gerektiği iddiasına karşı çıkmış ve bu anlayışın kadını erkek için bir "şehvet kölesi", çocuk içinse "fedakar bir bakıcı" konumuna indireceğini söylemiştir.¹⁸⁶

Hikâyelerin incelemesini yaparken de değindiğimiz "ev içi" ve "ev dışı" rol dağılımları bu yazıda da tekrarlanır: "*Er hane haricinde (ev dışında), kadın içeride "hanenin" bereketine, "evladın" saadetine ve "ömrün" mesudiyetine (mutluluğuna) gece ve gündüz hizmet ederler.*"¹⁸⁷ Kadınların "ev içi" ile sınırlandırılan yaşamlarında, bu sınırları aşmaları için önlerinde henüz uzun ve zorlu bir mücadele yolu bulunmaktadır. Ev içindeki bu vazifelerin yerine getirilmesi içinse, öncelikli olarak kadınların tahsil ve terbiye ile şekillenmesi gerektiği de yinelenir.

Bir diğer alt başlık "Büyük Kadınlar"dır. Bu bölümde Gaspıralı, dünya tarihinde siyaset, bilim, edebiyat, sanat gibi çeşitli alanlarda başarılar elde etmiş kadınlardan bahseder ve kimilerinin yaptığı işleri kısaca anlatır.

Babil Devleti'nin en parlak ve meşhur zamanında hüküm süren Semiramida, eski Mısır kraliçesi Kleopatra ve onun Roma'ya karşı verdiği meşhur mücadele, Buhara'da kadın hükümdarların bulunuşu gibi örnekler veren İsmail Bey, İran'da ve Osmanlı'da da

¹⁸⁴ Partha Chatterjee, *agm.* s.107.

¹⁸⁵ İsmail Gaspıralı, *age.* s. 290.

¹⁸⁶ Salahaddin Asım, *Osmanlıda Kadınlığın Durumu*. İstanbul: Arba Yayınları, 1989, s.22.

¹⁸⁷ İsmail Gaspıralı, *age.* s.290.

kadınların siyaset ve devlet işlerine karıştığını söyler. Arap ülkelerinde ise meşhur kadınların sayısının daha fazla olduğunu belirtir. İngiltere kraliçelerinden Elizatebeth'in ve Victoria'dan, Rus imparatoriçeleri Elizaveta ve Katerina'dan da bahseder.¹⁸⁸

Bu bilinen kadınlardan bahsederken de Avrupa ile bir kıyaslama yapan Gaspıralı, *"Şimdiki zamanda ulûm ve marifette Avrupa akvamı (ulusları), yani Frenkler ve Ruslar cümleden (herkesten) ileride bulundukları halde (için) meşhure kadınları dahi pek çoktur."*¹⁸⁹ diyerek durumu anlatır ve eğitimin yarattığı farktan burada da bahsetmiş olur. Üstelik bir önceki başlıkta, kadınları ev içinde konumlandıran ve onların sorumluluklarını bu sınırlar içerisine sıkıştıran İsmail Bey, Avrupalı kadınların siyaset, tıp, zanaat, ticaret gibi çeşitli alanlarda da çalışıyor olmalarını örnek göstererek, zekaları ve yetenekleri ile kadınların da "icabı halde pek çok türlü işlere yaradıklarını" söyler.¹⁹⁰

"Şark ve Garp Kadınları" bölümünde ise, edebî metinlerinde de sıkça karşılaştığımız üzere, iki kültür arasında, kadınlar üzerinden kıyaslama yapılır. Asya ve Avrupa medeniyeti arasındaki çeşitli farkların en büyüğünün "kadınlar" olduğunu söyleyen Gaspıralı, İran, Çin ve Hint medeniyetlerinde kadınların çok aşağı konumlara itildiğini ve hatta insandan bile sayılmadıklarını söyler. Bu iddiasını da, bahsettiği kültürlerde kadınlara yapılanları anlatarak açıklar.¹⁹¹

Avrupalıların, Şark toplumlarındaki kadınların durumunu İslamiyet'e dayandırıyor olması İsmail Bey tarafından eleştirilmektedir. Onun daha çok tepki gösterdiği şey ise, Müslümanların içerisinde de bunun doğruluğunu kabul edenler olmasıdır: *"Avrupa'da Şark kadınlarının ifrat derecede mesture (örtülü), hukuk ve hürriyetten bîbehre (haklar ve özgürlükten yoksun), ulûm (bilimler) ve terbiyeden mahrum kaldıklarını İslamiyet'e isnat ederler (dayandırırılar). Ne ayançtır (utanç vericidir) ki Müslümanlar arasında dahi "bu halleri mük-teza-yı şer-i şerif" (şeriatın gereği) zannedenler çoktur!"*¹⁹²

¹⁸⁸ İsmail Gaspıralı. *age.* s.292-293.

¹⁸⁹ İsmail Gaspıralı. *age.* s.294.

¹⁹⁰ İsmail Gaspıralı. *age.* s.294.

¹⁹¹ İsmail Gaspıralı. *age.* s.295.

¹⁹² İsmail Gaspıralı. *age.* s.295.

Avrupalıların da son birkaç asra kadar, kadınlar konusunda Asya'dan çok da farkı olmadığını söyleyen Gaspıralı, bu son dönemde medeniyetin her sahasında ilerleyen Avrupalıların, kadın hakları konusunda da geliştiğini belirtir. Kadınların koşullarının iyileştiğini ve erkeklerle eşit haklara kavuştuklarını, kamusal alanda daha fazla var olduklarını ve her türlü mesleği icra ettiklerini söyleyerek bunun temelini de eğitimle ilişkilendirir. Zira Avrupalı kadınların büyük bir kısmı yüksek öğrenim seviyesine kadar eğitim almaktadır.¹⁹³

"Kadınların Şer'î ve Nizamî Hukukları" adlı bölümde, İslamiyet'ten sonra kadınların konumlarındaki değişim üzerinde durulur. İslamiyet'e göre ibadette erkeklerle eşit ve bir tutulan kadınlar hukuk konusunda da haklara sahiptirler. İsmail Bey, bu kısımda şer'î kanunlar gereğince kadınların varis olarak, miras hukukundaki haklarından, erkeklerin kadınlar için sağlamakla yükümlü oldukları koşullardan, zorla evlendirilemeyeceklerinden ve boşanma haklarının da olduğundan bahseder. Ayrıca Müslüman kadınlar eğitim almakla da yükümlüdür. Çalışıp para kazanmak, geçinmek onların da hakkıdır.¹⁹⁴

Gaspıralı, örtünme ve kaç-göç konusuna da açıkça değinir ve bu konudaki aşırılıkların İslam'dan değil, cehaletten doğan adetlerden kaynaklandığını söyler. Zina konusunda erkek ve kadının eşit cezalandırılması gerektiğinden de bahseden İsmail Bey, erkeğin kadına şiddet göstermesinin İslam'da yasak olduğunu; ihanetin, taciz ve tecavüzün ise en ağır şekilde cezalandırılmasının buyrulduğunu belirtir. Böylece, uygulananın aksine, şer'î kanunlarda kadınlarla ilgili hükümlerin çok farklı olduğunu anlatmaya çalışır.¹⁹⁵

Bu beş bölümünden sonra İsmail Bey, iki kısa hikâyeyi de yazısına ekler. "Hacının Feraseti" adlı ilk hikâyede Müslüm Babay adlı bir adamın üç oğlunun başından geçenler anlatılır. *"Bir kızın terbiyesi iki oğlanın terbiyesinden efdaldir."*¹⁹⁶ alıntısıyla başlayan hikâyede maddî açıdan rahat bir yaşam süren çocuklardan Celal

¹⁹³ İsmail Gaspıralı. *age.* s.296-297.

¹⁹⁴ İsmail Gaspıralı. *age.* s.298-299.

¹⁹⁵ İsmail Gaspıralı. *age.* s.299-300.

¹⁹⁶ İsmail Gaspıralı. *age.* s.300.

Efendi, babaları öldükten sonra Hac niyetiyle yola çıkar. Bu yolculukta pek çok farklı coğrafyayı gezip görür. Gördüğü şeyleri dikkatle inceleyen Celal Efendi, vicdanı ve aklı doğrultusunda analizler de yapar. Sekiz yıl süren bu yolculuktan sonra ise evine döner. Kardeşleri Sabit ve Cemil ise bu sürede evlenmiş ve çoluk çocuğa karışmışlardır. Onlar, ağabeylerinin dönüşünü sevinçle karşılarlar. Celal Efendi yeğenlerini sever, onlara hediyeler verir.¹⁹⁷

Aynı günün akşamında, yemekten sonra sohbet ederlerken Celal Efendi kardeşlerine, gelin hanımların çok iyi anneler olduklarını söyler; fakat kardeşleri şaşırır. Zira Celal Efendi henüz gelinleri görmemiştir. Celal Efendi bu sözlerinin neye dayandığını açıklar. Yeğenlerine bakarak, annelerinin halini anlamanın mümkün olduğunu söyler. Çocuklar temiz oluşlarının annelerinin de temiz ve marifetli oluşlarının işareti olduğunu, kıyafetlerinin gösterişli olmamasından annelerinin de müsrif olmadığını anladığını, hal ve davranışlarıyla da çocukların, annelerine dair iyi birer referans olduklarını belirtir.¹⁹⁸

İkinci hikâye ise "İki İmam" adını taşır. Hikâyede, Çin'deki iki vilayetten bahsedilir. Gansu vilayetinin nüfusu çoğunlukla Müslümanlardan oluşmaktadır. Buraya yakın Sinanko vilayetinde ise Müslümanlar bulunsa da nüfus oranları Gansu kadar yoğun değildir. Bu vilayetlerin birer büyük imamı bulunmakta ve bu imamlar dinî önderler kabul edilmektedir. Gansevî imamı kız ve erkek çocuklarının eğitim almalarını nasihat ve teşvik ettiğinden çocuklar dinî bilgilere aşinadırlar. Sinanko imamı ise kız çocuklarının eğitim almasından yana değildir, bu sebeple halkın kadınları cahil kalmıştır.¹⁹⁹

Bir gün, Çinli bir çobanın sürüsünden bir domuz kaçıp cami avlusuna girer. Domuzu kovmak isteyen cami bekçisi, hayvana taş atar. Bu taşın acısıyla bağırarak domuzun sesini duyan Çinli çoban avluya gelir. Bekçiyle aralarında bir kavga çıkar. Bu kavganın sesine hem Çinliler hem Müslümanlar koşup gelir. Aralarında daha büyük bir kavga çıkar. Olay büyüyünce Çinliler ve Müslümanlar iki taraf olurlar ve aralarında

¹⁹⁷ İsmail Gaspıralı. *age.* s.300-301.

¹⁹⁸ İsmail Gaspıralı. *age.* s.302.

¹⁹⁹ İsmail Gaspıralı. *age.* s.303.

çatışmalar başlar. Bir iki hafta sonra Gansu ve Sinanko Müslümanları ayaklanıp Çin askerlerini ve valilerini kaçmaya mecbur eder, böylece kendi hükûmetlerini kurarlar.²⁰⁰

Durumu öğrenen Çin padişahı ise bölgenin yönetimini tekrar ele geçirmek için çok sayıda askeri buraya sevk eder ve kadınlar la çocuklar dışındaki tüm Müslümanların öldürülmesini emreder. Çin askeri bölgeye gelip bölgeyi zapt eder ve tüm Müslüman erkekleri öldürürler, kadınları ise esir alırlar. Bu olaydan sonra hayatta kalan kız ve erkek çocuklar anneleri tarafından yetiştirilirler. Eğitimli anneleri çocukları İslamiyet'le büyürken, cahil annelerin çocukları asimile olur ve Çinlilerin dinîyle (Budizm) büyürler. Böylece zaman içerisinde Gansu'da İslamiyet yeniden yükselirken Sinanko'da yok olmuştur. Böylece iki imamdan hangisinin daha büyük olduğu ortaya çıkar.²⁰¹

İsmail Bey'in anlattığı bu hikâye "*Atanın ilmi özüne ananın ilmi nesline*"²⁰² cümlesiyle başlarken, "*Analara ilim, bilgi ve hüner gerekmez deyü kim söyleyebilir?*"²⁰³ cümlesiyle son bulur. Dolayısıyla bu hikâyede de aynı tema işlenmiş olur. Böylece, bu hikâye ile İsmail Bey, annelere ve onların çocukların yetişmesindeki paylarının önemine dikkat çekmek ister. Neslin sürdürücüsü ve şekillendiricisi olarak kadınların eğitimlerinin değerini ısrarla vurgular.

²⁰⁰ İsmail Gaspıralı. *age.* s.304.

²⁰¹ İsmail Gaspıralı. *age.* s.304-305.

²⁰² İsmail Gaspıralı. *age.* s.303.

²⁰³ İsmail Gaspıralı. *age.* s.305.

SONUÇ

İsmail Gaspıralı 1851-1914 yılları arasında Kırım'da yaşamış, fakat çalışmaları tüm Türk coğrafyasını kapsamış çok yönlü bir fikir adamıdır. Bu dönemde Ruslar tarafından işgal edilen Kırım'da, Türklerin yaşadığı pek çok coğrafyada olduğu gibi, yoğun bir sömürgeleştirme ve asimilasyon başlamıştır. Sürgünler, idamlar, toprak kayıpları, baskılar ve yasaklar altında geçen yıllar boyunca, Türk aydınlar tarafından bu duruma çözüm aranmıştır.

İsmail Bey ilk eğitimini sosyal yaşama karmaşa ve çatışmanın hâkim olduğu Kırım'da tamamlamış ve sonrasında askerî okula devam etmiştir. Moskova'da ve askerî okulda geçirdiği süre zarfında Gaspıralı'nın millî hisleri yükselmiş ve sömürgecilik karşısındaki duruşu şekil almaya başlamıştır. Askerî okuldaki eğitimi, Osmanlı ordusuna yardım etmeye çalışırken yaşadıkları sebebiyle son bulunca bir süre öğretmenlik yapmıştır. Bu yıllarda halkını daha yakından tanıma ve onların sorunlarını daha iyi kavrama imkanı bulmaya başlayan İsmail Bey, yalnız kendi coğrafyasıyla değil dünyada olup biten pek çok şeyle ilgilenmiş, bilhassa Müslüman ve Türk halkların mevcut yaşam koşullarını yakından takip etmiştir.

Bahçesaray'da bir süre belediye başkanlığı görevini icra etse de, İsmail Bey'in hedefleri esasında çok daha farklıdır. Bu dönemde başlayan gazete çıkarma isteği, uzun süre Rus hükûmeti tarafından reddedilse de sonunda olumlu bir sonuç elde edilmiştir. Bu sonucu alana kadarsa İsmail Bey kendi çabasıyla küçük ölçekli yayınlar çıkarmış, bunları Türk dünyasında yaymıştır. 1883 yılında çıkan yasal izinle Tercüman Gazetesi'ni yayınlamaya başlayan İsmail Bey bu süreçte maddî ve manevî açıdan büyük zorluklar yaşamış ve kendi matbaasını kurarak, gazeteyi düzenli olarak çıkarma yolunda mal varlığını tamamen harcamış, ailesinden de bu konuda destek almıştır. Bu zorlukların meyvesi olarak Tercüman, zaman içerisinde tüm Türk coğrafyasında okunan bir gazete haline gelmiştir.

Tercüman Gazetesi'ndeki yazıları ile gazetecilik görevini sürdüren İsmail Bey, bir yandan da usul-i cedit okullarını tasarlar ve bu yeni sistemdeki okulların yayılması için elinden geleni yapar. Halkının cehaletten sıyrılmasının, sömürgeci

kurtulabilmeleri için en önemli gereklilik olduğunu bilen Gaspıralı, bu okulları açtığı gibi ders kitaplarını da hazırlamış, öğrenciler için yurtların inşâ edilmesini sağlamış; bu çalışmaları, ilerleyen dönemde öğretmen okulları ve kız okulları takip etmiştir. Eğitim konusu, onun çalışmalarında daima öncelikli olmuş ve yaşamı boyunca bu konu için mücadele etmiştir.

Politik sahada da faaliyet gösteren Gaspıralı, Tercüman Gazetesi'nde yazdığı yazılarda, hem Ruslara hem de kendi halkına yönelttiği eleştirilerle dikkat çektiği gibi, dönemin toplumsal ve politik sorunlarını açıkça ortaya koymuş, analiz etmiş ve bu sorunlara çözüm önerileri sunmuştur. Çeşitli ülkelere seyahat eden İsmail Bey, Türklerin ve Müslümanların cemiyetler kurmasını ve örgütlenmesini istemiş, bu çalışmaları desteklemiştir. Türk halkları adına Rus hükûmetiyle görüşmeler yapan heyetin içerisinde bulunmuş, Rusya Müslümanları kongrelerinde yer almış, Müslüman İttifakı'nın komite üyelerinden birisi olmuştur. Dünyadaki tüm Müslümanların bir araya toplanması ve sömürgeci kurtulup gelişmeleri için Dünya Müslümanları Kongresi'ni toplamayı amaçlamış, bunun için Kahire'ye gidip orada bir toplantı yapmıştır.

İsmail Gaspıralı'nın, halkın gelişmesi, ilerlemesi ve güçlenmesi için ürettiği fikirleri hayata geçirmesinde, ailesindeki kadınlar son derece önemli bir rol oynamış ve ona büyük destek vermişlerdir. Oğlunun iyi bir terbiye ve eğitim alması için mücadele eden annesi Fatma Hanım, Tercüman Gazetesi'nin ve matbaanın kurulmasında hem maddî destek vererek hem de bizzat işlerin yürütülmesinde görev alarak İsmail Bey'in en büyük destekçisi olan, ayrıca sevgiyle dolu mutlu bir evliliği yıllarca sürdüren eşi Zühre Hanım, tıpkı annesi gibi, babasının işlerine yardım eden, bir süre sonra Alem-i Nisvan adlı kadın dergisinin sorumluluğunu bizzat üstlenen, bunun yanı sıra Zühre Hanım'ın ölümünden sonra evin idaresini de sürdüren, Rusya'daki Müslüman kadın hareketinin öncülerinden birisi olan, kızı Şefika Gaspıralı ve İsmail Bey'in kurduğu ilk kız okulunun başına geçip öğretmenliğini yapan Selime Hanım Gaspıralı'nın yaşamında öne çıkan kadınlardır.

İçinde yaşadığı toplumun sosyal gerçekliğini yalnızca anlamak ve yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda bu gerçekliği tahlil eden ve eleştiren İsmail Bey, dönemin Müslüman-Türk coğrafyasında, toplumsal cinsiyet rollerinin ve kadın hakları meselesinin büyük bir sorun teşkil ettiğinin farkındadır. Bu konuda pek çok adım atmış

ve bu eşitsizliğin giderilmesi için çalışmıştır. Kadınların, içerisine sürüklendikleri karanlığı yok etmek ve insanî koşullarda yaşamalarını sağlamak için halkının düşüncelerini değiştirmede edebiyatı bir araç olarak kullanmış ve bu konuyu esas alan hikâyeler yazmıştır. Bu metinlerde yarattığı kadın tipleriyle, tek olanı kullanarak genel olanı açıklamak istemiştir. Böylece, yarattığı "tipik" karakterlerle, toplumunun sosyal gerçekliğini açıkça ortaya koymuştur.

"Frengistan Mektupları"nda Batılı kadın tiplerini Doğulu kadınlar ile karşılaştıran İsmail Bey, iki kültüre de bazı eleştiriler getirmiş, böylece kendi fikirleri doğrultusunda varacağı "ideal kadın" ve "ideal toplumsal yaşam" için zemin hazırlamıştır. Hikâyedeki Jozefin karakteri ile, Batılılaşmanın aşırı olmaması gerektiğini ve Batılı yaşam tarzının hangi açılardan Müslüman-Türk toplumlarına uygun olmayacağını göstermiş; Margarita karakteri ile de olumlu bir Batılı kadın tipini ortaya koyarak Doğunun bu konudaki eksiklerini gözler önüne sermiştir. Her iki kadında ortak olarak, yoğun bir şekilde övdüğü erdem ise "bilgi" olmuştur. Öyle ki hikâyenin esas kahramanı, bir erkek olarak Molla Abbas, bu iki kadın karşısında kendi cehaletinden utanmış ve sık sık kendini onlar karşısında eksik ve güçsüz hissetmiştir.

Bu dönemde sömürge haline gelen ve asimilasyona tabi tutulan halklar arasında Batılılaşmanın bir ihanet olarak görülmesi durumuyla sıkça karşılaşıldığından, Gaspıralı, değişmesi gereken şeyleri, kadınların sahip olması gereken hakları ve cinsiyetler arasında eşit yaşam önerisini, bir İslam toplumu olan "Darürrahat Müslümanları" aracılığıyla anlatmıştır. Bu ütopya ülkesinde insanlar son derece huzurlu ve mutlu bir hayat sürerlerken, tüm vatandaşlar eğitim hakkından yararlanmakta, bilimle ve sanatla iç içe yaşamaktadırlar. Üstelik millî ve dinî kimliklerini de yitirmemiş, bu gelenekleriyle de bir bütün olmuşlardır. Bu ideal toplumun, ideal kadını, özellikle Feride Banu karakteri ile sembolize edilmiştir. Feride Banu hem eğitilmiş ve kültürlü hem de yetenekli, terbiyeli ve inançlı bir kadındır. Yaratılmak istenen modern Türk kadını kimliğinin de temsilidir. Darürrahat ülkesinde kadınlar ve erkekler uyum, denge ve refah içerisinde yaşayarak ideal toplum önerisini oluştururlar.

"Sudan Mektupları"nda Margarita karakteri yeniden ele alınır ve bir kez daha bilgisi, yeteneği ve zekasıyla ön plana çıkar. Olaylara yön verme kuvvetiyle ve millî hisleriyle Margarita, bu hikâyede de "olumlu" bir kadın tipi olarak tasvir edilir.

Bir distopya kurgusu olan "Kadınlar Ülkesi"nde anlatılan olaylar ve tasvir edilen toplumsal yaşam, Darürrahat ülkesinde anlatılanın tam olarak zıttıdır. Buradaki cinsiyet eşitsizliği, Doğulu toplumlarda görülenin aksine, kadınların erkekler üzerinde uyguladığı tahakküme dayanmaktadır. Bu hikâyede erkeklerin içinde bulundukları durumu anlatarak İsmail Bey, Doğulu kadınların yaşamına ayna tutmaktadır. Böylece bir tür empati talebiyle okuruna ulaşır, aynı zamanda cinsiyet rolleri ve cinsiyet eşitsizliği hangi yönden şekillenirse şekillensin sonucun kötü olacağını da belirtir. Bu nedenle kadının yahut erkeğin üstünlüğünden değil, ortak ve eşit bir yaşam talebinden yanadır.

"Arslan Kız"da yarattığı kadın tipi Gülcemal ile, kadın özgürlüğünün yerli modellerini Batı'da değil, Orta Asya'daki köklerinde arayan ve eski Türk topluluklarındaki kadın tiplerinden esinlenen İsmail Bey bu hikâyede aynı zamanda milliyetçi tavrını da ortaya koyar. Gülcemal hem geleneksel hem de millî duyguları son derece yüksek bir kadındır. Savaşan, bağımsızlık fikrine inanan ve halkına liderlik edebilen bu cesur, güçlü kadın aynı zamanda dinî inançlarına da bağlıdır. Arslan kız, bu haliyle ideal bir "yoldaş kadın"dır.

Ailenin hem bir kurum hem de metafor olarak ulus-devlet kurgusunda ve milliyetçi düşüncede oynadığı kurucu rol, İsmail Gaspıralı'nın neredeyse tüm edebî metinlerinde de fark edilmektedir. Aile kavramıyla ilişkilendirilen annelik rolü ise aynı şekilde önemli ve belirleyici bir noktadır. "Gün Doğdu", "Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan" ve "İvan ve Süleyman" hikâyelerinde kadınlar annelik rolleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu üç metinde de anneler, gelecek nesli yetiştirecek kişiler olarak ele alınmış ve onların eğitilmiş olmalarının bütün bir toplum üzerinde yaratacağı etki ortaya koyulmak istenmiştir. Bunu yaparken İsmail Bey, karşılaştırma yöntemine de başvurmuş, Müslüman anneler ile gayrimüslim anneler arasındaki bu kıyaslama ile kendi toplumuna eleştiriler yöneltmiştir.

İsmail Gaspıralı'nın, modernleşmesini yahut daha doğru bir ifade ile yeniden gelenekselleşmesini istediği ulusun, daha gelişmiş ve güçlü bir şekilde inşâsından yana olduğu açıktır. Bu ulusal inşâyâ, kadınların katılmalarına olanak sağlayan beş farklı

katılım biçimini, Anthias ve Yuval-Davis listelediği şekilde²⁰⁴ ele aldığımızda, İsmail Bey'in eserlerinde yarattığı kadın tiplerinin bu listeyle örtüştüğünü görürüz: Yeni ulusun biyolojik üreticileri olarak ve ulusa kimliğini veren "özgün" kültürün öğreticisi, aktarıcısı ve ideolojik yeniden üreticileri olarak hikâyelerdeki "anneler"; farklı uluslar karşısında ulusun kültürel sınırlarının çizilmesine yarayan araçlar olarak ve ulusun farklarının göstereni olarak Feride Banu; ulusal mücadelenin katılımcısı olarak ise Gülcemal bu listenin karşılık bulduğu örneklerdir.

Edebî metinleri dışında da kadın hakları ve cinsiyet rolleri konusunda çeşitli yazılar yazan İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nde "Kadınlar" başlığı ile yayınladığı yazısı, bu konudaki tüm fikirlerini bir tür özet olarak sunduğu kapsayıcı bir metindir. Beş alt başlığa ayrılan bu yazıda kadınların neden değerli oldukları izah edilmiş, kadınların annelik rollerini yerine getirmelerinin önemine değinilmiş, eşlerine ve topluma karşı vazifeleri sıralanmıştır. Ayrıca Doğu ve Batı kültüründeki kadınlar arasında kıyaslama yapılmış, her iki toplumda da tarih boyunca görülen meşhur ve güçlü kadınlardan örnekler verilmiş, şer'î kanunlara göre Müslüman kadınların sahip olduğu haklar dile getirilmiştir.

Bu yazıya iki tane de kısa hikâye ekleyen Gaspıralı, bu iki metinde de "annelik" kavramı üzerinde durmuş ve annelerin ulusun devamını, neslin gelişimini sağlayan kişiler olarak önemli olduğunu bir kez daha vurgulamıştır. Bireylerin karakterinin çocuklukta şekillendiğini, onların ilk terbiyesini ve eğitimini annelerinin verdiğini düşünen Gaspıralı, bu yüzden ileride anne olacak kadınların eğitim haklarının kat kat daha mühim hale geldiğini anlatmak istemiştir.

Sonuç olarak İsmail Gaspıralı, inşa edilecek modern ulus-devletin ve toplumun esasını kadınların oluşturacağını kavramış, özellikle aile içindeki statüleri ve annelik vasıflarıyla bu yeni topluma şekil verebilmeleri için kadınların eğitilmiş bireyler olmalarının önemini ortaya koymuştur. Bu amaçla kız çocukları için okullar açmak, kadınlara yönelik bilgilendirici bir dergi çıkarmak gibi eylemlerle yetinmemiş, toplumun bu konuda aydınlanması için edebî metinlerini de sıklıkla bu tema üzerine kurgulamıştır. Modern bir toplumda kadın haklarının hukuk çerçevesinde de, toplumsal

²⁰⁴ Serpil Sancarlı. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.62.

yaşam içerisindeki geleneklerce de korunması gerektiğini öne süren İsmail Bey, toplumsal cinsiyet rolleri ve cinsiyet eşitliği konusuna da sıkça değinmiştir.

Yaşadığı dönemde halkın katı tutumuna karşılık, her konuda ılımlı bir tavırla değişimi adım adım hayata geçirmek isteyen bir aydın olarak Gaspıralı, hem geleneksel değerleri ve millî unsurları kullanarak hem de dinin çizdiği sınırların dışına taşmadan "ideal kadın tipi" ve "ideal toplumsal yaşam" önerisini öne sürerek, bunun hayata geçirilmesi için yaşamı boyunca çalışmıştır. Onun öngörülü ve akıllıca hamleleri ile, geniş bir sahada başarıya ulaşan toplum mühendisliği yeteneği, kadınlar için de önemli olmuştur. Yazdığı edebî metinler, hem yazıldığı dönemin ürünü olarak edilgen bir rol oynamış hem de yenilikçi oluşuyla Türk coğrafyasındaki halkların tarihini etkileyerek, beklentiler yaratmıştır. İçinde yaşadığı tarihî ve sosyal zemine kıyasla son derece ilerici ve cesur adımlar atan İsmail Bey, Türk dünyasında kadın hakları hareketinin başlamasında ve büyümesinde değerli ve etkin bir rol üstlenmiştir.

KAYNAKLAR

AĞAOĞLU, Ahmet; "İsmail Bey Gasprinski", **Türk Yurdu**, S: 72, C: 6, İstanbul, Aralık-1914, s.401-404.

AĞDUK GEVREK, Meltem; "Cumhuriyet'in Asıl Kızlarından 90'ların Türk Kızlarına... 1990'larda Bir "Türk Kızı": Tansu Çiller", **Vatan Millet Kadınlar**, (Der. Ayşe Gül Altınay), İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.288

ADLER, Alfred; **İnsanı Tanıma Sanatı**, (Çev. Kamuran Şipal), İstanbul, Say Yayınları, 1996.

AKÇURA, Yusuf; **Türk Devletinin Öncüleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

AKPINAR, Yavuz; "Gaspıralı'nın Edebî Eserlerine Genel Bir Bakış ve Darürrahat Müslümanları Romanı", **İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler**, (haz. H. Dünder Akarca), Türksoy Yayınları, Ankara, 2003, s. 184-187.

AKPINAR, Yavuz; "Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, TDK Yayınları, Ankara, S. 12/1, 2001, s. 385-408

ALTINAY, Ayşe Gül; "Giriş: Milliyetçilik, Toplumsal Cinsiyet ve Feminizm", **Vatan Millet Kadınlar**, (Der. Ayşe Gül Altınay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.11-28.

ASIM, Salahaddin; **Osmanlıda Kadınlığın Durumu**, İstanbul, Arba Yayınları, 1989.

BAŞER, Alper; "Kırım'da Rus Kolonizasyonu", **Karadeniz Araştırmaları**, C: 6, S: 24, Kış-2010, s. 29-42.

BELE, Tansu; **Erkek Yazınında Kadın**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.

BERKTAY, Fatmagül; **Tarihin Cinsiyeti**, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

BUTLER, Judith; **Cinsiyet Belası Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi**, (Çev. Başak Ertür), Metis Yayınları, İstanbul, 2008.

_____; "Toplumsal Cinsiyet Düzenlemeleri", (Çev. Begüm Kovulmaz), **Cogito**, S.58-Feminizm, Bahar-2009, s.73-91.

CAFEROĞLU, Ahmet; "İsmail Bey Gaspirinski", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, S:16, Nisan-1933.

CHATTERJEE, Partha; "Kadın Sorununa Milliyetçi Çözüm", (Çev. Ekrem Tilki), **Vatan Milet Kadınlar**, (Der. Ayşe Gül Altınay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.95-117.

CAPORAL, Bernard; **Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını (1919-1980)**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1982.

ÇAKIR, Serpil; **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul, 1996.

ÇERİ, Bahriye; "Kadınlık ve Kadınlarımız", **Tarih ve Toplum**, S.183, Mart-1999, s.151-155.

_____; **Türk Romanında Kadın (1923-1938)**, Simurg Yayınları, İstanbul, 1996.

ÇETİNDAS, Dilek; "İsmail Gaspiralı'nın Roman ve Hikâyelerinde Kadın Kahramanlar ve İdeal Kadın Önerisi", **Turkish Studies**, S: 8/9, Yaz, 2013, s.989-1008.

ÇİTİL, Rıdvan-NECEFOĞLU, Hacali; "İsmail Gaspiralı'nın Neşredilmemiş Bazı Mektupları", **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, S.23, Güz-2012, s.13-43.

DEVLET, Nadir; **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

_____; **İsmail Bey Gaspiralı**, Başlık Kitaplar, İstanbul, 2011.

DURAKBAŞA, Ayşe; **Halide Edib Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

ECO, Umberto; **Yorum ve Aşırı Yorum**, (Çev. Kemal Atakay), Can Yayınları, İstanbul, 2013.

ELİUZ, Ülkü; "Cinsel Kimlik Paniği: Kadın Olmak", **Turkish Studies**, S: 6/3, Yaz, 2011, s. 221-232.

ERGİN, Muharrem; **Dede Korkut Kitabı 1**, TDK Yayınları, Ankara, 2009.

FISHER, Alan; **Kırım Tatarları**, (Çev. Eşref Bengi Özbilen), Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.

GANKEVİÇ, Victor Yuryeviç; "Faydalı Eğlence: Kırım Tatar Millî Basınının İlk Adımı", **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, (Çev: Hakan Kırımlı), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s. 181-183.

_____; "Tercüman Gazetesi ve Müslüman Okurların Eğitilmesi Meselesi", **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, (Çev: Galimcan Adilcan), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s.223-236.

GASPIRALI, İsmail; **Seçilmiş Eserleri 1: Roman ve Hikâyeleri**, (Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.

_____; **Seçilmiş Eserleri 2: Fikrî Eserleri**, (Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

_____; **Seçilmiş Eserleri 3: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları**, (Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

GEORGION, François; **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri; Yusuf Akçura (1876-1935)**, (Çev: Alev Er), Yurt Yayınevi, Ankara, 1986.

GÖBENLİ, Mediha; "Modernite ile Geleneksellik Arasında Kadın", **Varlık**, Mart, 2003, s.16-22.

GÖKALP, Zîya; **Türkçülüğün Esasları**, Öteki Yayıncılık, Ankara, 2010.

_____; **Türk Medeniyeti Tarihi**, Toker Yayınları, İstanbul, 1989.

GÖKÇEK, Fazıl; "Tanzimat Dönemi Roman ve Hikâyelerinde Kadın-Erkek İlişkilerinin Düzenlenişi ile İlgili Bazı Tespitler", **Türk Yurdu**, C.20, S.153-154, Mayıs-Haziran, 2000, s.126-132.

GÖLE, Nilüfer; **Modern Mahrem**, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

GÜNAY, Umay; "İslami Dönemde Türk Toplumunda Kadının Yeri ve Önemi", **Millî Folklor**, C.6, S.46, Yaz, 2000, s.4-10.

HABLEMİTOĞLU, Necip; **Çarlık Rusyasında Türk Kongreleri (1905-1917)**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005.

HABLEMİTOĞLU, Necip, Şengül; **Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)**, Ajans Türk Matbaa, Ankara, 1998.

İNALCIK, Halil; "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", **Belleten**, TTK Yayınları, Ankara, C: 8, S: 30, Nisan, 1944, s.185-229.

İNAN, Afet; **Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri**, MEB Yayınları, İstanbul, 1975.

Kadınlar Dile Düşünce Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet, (Der.: Sibel İrzık, Jale Parla), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

KANDİYOTİ, Deniz; **Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2013.

KAPLAN, Mehmet; **Mehmet Kaplan'dan Seçmeler**, (haz. İnci Erginün-Zeynep Kerman), KTB Yayınları, Ankara, 1988.

KILIÇ, Engin; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Edebî Ütopyalara Bir Bakış", **Kitaplık**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, S: 76, Ekim, 2004, s. 73-87.

KIRIMER, Cafer Seydahmet; **Gaspıralı İsmail Bey**, Avrasya Bir Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

KIRIMLI, Hakan; **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, TTK Yayınları, Ankara, 2010.

KURAT, Akdes Nimet; **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK Yayınları, 2010.

KURNAZ, Şefika; **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2011.

MANNHEIM, Karl; **İdeoloji ve Ütopya**, (Çev.Mehmet Okyayuz), De Ki Basım, Ankara, 2008.

MORAN, Berna; **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

MOSSE, George; **Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe**, Howard Fertig Publisher, New York, 1997.

NAGEL, Joane; "Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik", (Çev. Aksu Bora), **Vatan Millet Kadınlar**, (Der. Ayşe Gül Altınay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.58-94.

OSKAY, Ünsal; "Ütopik Düşünce ile Distopyen Düşünce ya da Batılılaşmanın Yolunun Açıldığı Toplumlar ve Açılmadığı Doğulu Toplumlar", **Varlık**, Şubat,1993, s.6-8.

ÖZKAYA, Yılmaz; "Tercüman Gazetesi'nde Abdullah Tukay", **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, S. 15, Ağustos-2008, s.3.

PARLA, Jale; **Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

_____ ; "Kadın Eleştirisi Neyi Gerçekleştirdi?" **Kadınlar Dile Düşünce Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet**, (Der. Sibel Irzık-Jale Parla), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.15-34.

PHILIPS, Anne; **Demokrasinin Cinsiyeti**, (Çev. Alev Türker), Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

RASONYİ, Laszlo; **Tarihte Türklük**, Örgün Yayınları, İstanbul, 2007.

ROUX, Jean Paul; **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.

SANCAR, Serpil; **Erkeklik: İmkansız İktidar**, (Haz. Müge Gürsoy Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, 2009.

_____ ; **Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

TANPINAR, A. Hamdi; **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1995.

TAYMAS, Abdullah Battal; "Ben Onu Gördüm", **Türk Kültürü**, Ankara, N: 69, 1968, s.649-652.

_____ "Usul-ü Kadim", **Türk Kültürü**, Ankara, N: 40, 1966, s.408-409.

ÜREKLİ, Muzaffer; **Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989.

YOUNG, Iris Marion; "Yaşanan Bedene Karşı Toplumsal Cinsiyet", (Çev. Rüya Kalıntaş), **Cogito**, S.58-Feminizm, Bahar-2009, s.39-55.

YUVAL-DAVIS, Nira; **Cinsiyet ve Millet**, (Çev.Ayşin Bektaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

YÜKSEL, Zuhâl; "Tınguç'un Dil ve Muhteva Hususiyetleri", **İsmail Bey Gasıralı İçin**, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s.185-196.

ZEYBEKOĞLU, Özge; "Toplumsal Cinsiyet Rollerı Bağlamında Türk Toplumunun Erkeklik Algısı", **Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar**, S:1, Ocak-2010, s.1-4.

ZİHNİOĞLU, Yaprak; **Kadınsız İnkılap**, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

Nezihe Muhittin ve Türk Kadını 1931: Türk Feminizminin Düşünsel Kökleri ve Feminist Tarih Yazıcılığında Bir Örnek, (haz. Ayşegöl Baykan, Belma Ötüş), İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

75 Yılda Kadınlar ve Erkekler, (Der. A. Berktay Hacımırzaoglu), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

ÖZET

İsmail Gaspıralı'nın Eserlerinde Kadın Tipolojisi adlı tez, İsmail Gaspıralı'nın kaleme aldığı metinlerdeki kadın karakterlerin ve bunun yanı sıra kadın meselesine dair çeşitli başlıkların incelemesinin yapıldığı bir çalışmadır. Çalışmada, Türk dünyasında öncü bir isim olan İsmail Gaspıralı'nın ilerici karakterinden yola çıkılarak, dönemin Müslüman-Türk toplumlarında kadınların sosyal konumuna dair çıkarımlar yapmak; böylece İsmail Gaspıralı'nın fikrî dünyasının ve Türk dünyası için önerdiği ideal yaşamın daha doğru bir şekilde kavranmasına hizmet etmek amaçlanmıştır.

İsmail Gaspıralı, Türk dünyasında eğitim, basın, politika gibi pek çok konuda öncü bir isim olmuş ve onun temellerini attığı düşünceler, özellikle "Ceditçilik" fikri, tüm Türk coğrafyasında yayılmış, benimsenmiştir. Yaşamı boyunca çok geniş alanda çalışmalar yapmış olmasının yanı sıra çeşitli edebî metinler de ortaya koymuştur. Toplumsal yaşamın önemli bir parçası olan kadınlar ve onlara dair meseleler de Gaspıralı'nın eserlerinde geniş bir yer bulmuştur. Yarattığı kadın karakterlerle ve onlar üzerinden yaptığı eleştiriler ile toplumun dikkatini bu soruna yöneltmeyi hedeflemiş ve başarmıştır.

Çalışmanın "Giriş" kısmında, yazarın eser verdiği dönemin ve şartların daha doğru anlaşılması için Kırım coğrafyasının tarihine, kültürel ve sosyal yaşamına dair genel bilgiler verilmiştir. Tezin birinci bölümünde İsmail Gaspıralı'nın hayatı, yetiştiği çevre, eğitimi; kültürel, sosyal ve politik faaliyetleri ve yaşamında birinci dereceden rolü olan kadınlar hakkında bilgiler yer almaktadır. İkinci bölümde, tezde incelenecek olan edebî metinlerin özetleri verilmiş, daha sonra bu metinlerdeki kadın tipleri ve onlar üzerinden aktarılan kadın meseleleri, toplumsal cinsiyet rolleri de gözetilerek ele alınmıştır. Ayrıca yazarın edebî metinleri dışında kaleme aldığı yazılarında da kadın konusu üzerine çözümlemeler yapılmıştır.

"Sonuç" kısmında yaptığımız çalışma neticesindeki genel değerlendirmelerimiz yer almış, İsmail Gaspıralı'nın eserlerinden yola çıkılarak, bu dönemde Müslüman ve Türk kadınların toplumsal yaşamdaki yeri ve sorunları ortaya koyulmuştur. İsmail Gaspıralı'nın bu soruna dair tespit edilebilen çözüm önerileri de aktarılmıştır. Çalışmamızda bize rehberlik eden ve başvurulması mümkün ilgili bibliyografyanın sunulduğu kaynakça da eklenmiştir.

ABSTRACT

The thesis named as The Women Typology in Ismail Gaspirali's Works is a study analysing various topics about women and the woman characters in the texts written by Ismail Gaspirali. In this study it has been aimed to make an inference about the place of women in Turkish-Muslim Societies by the inspiration of Ismail Gaspirali as a pioneer in Turkish Literature and thus to serve a better comprehension of Ismail Gaspirali's ideas and ideal life that he suggests for Turkish Societies.

Ismail Gaspirali has become an pioneer at several topics such as politics, media, education in Turkish Societies and the ideas that he suggested, notably " Ceditçilik" has been embressed and spread among Turkish Societies. Ismail Gaspirali studied on extensive fields through his his life time in addition he represented various literature texts. As the important part of social life women and issues as to women has a broad place in works of Ismail Gaspirali. By his critiques using the woman characters that he created he aimed and succeeded to call societies attantion to women issues.

In the introduction part of the study has been given general information about Crimean cultural and social life and its history to provide better understanding of that time the aauthor produced his works. In the first part of the thesis has been provided information about Ismail Gaspirali's life, education, and cultural, social, political activities, environment he grew up and women had an significant part in his life. In the second part, abstract of the texts that will be studied has been given subsequently women issues by referring the characters in the texts and women types, considering the sex role in the societies has been mentioned. The writings of the author about women issues , apart from his literature works, has been analized.

In the conclusion part, the general consideration as a result of the study has been given thanks to Ismail Gaspirali's work, at the corresponding time the place of Turkish- Muslim women's in the social life and their problems has been presented. Ismail Gaspirali's solution suggestions that coul be detected about women issues are conveyed. The related Bibliography, possible to consult, guided us in this study is presented in references and references has been attached study.